

Г Л А С Р А З Л И К Е И З С Р Б И Ј Е

АЛТЕРНАТИВНИ ИЗВЕШТАЈ КОМИТЕТУ CEDAW

Овај извештај је предат у име следећих организација:

Глас разлике – група за промоцију женских политичких права
Аутономни женски центар
АСТРА
Инцест траума центар
Жене у црном

Београд, 30 март, 2007.

Уводни део, све чланове за период 1992-2002, као и чланове 5, 6, 10, 11, 12, 16 превела је Служба за људска и мањинска права Републике Србије

Контакт: Глас разлике – Група за промоцију женских политичких права; ВЛАЈКОВИЋЕВА 15; 11
000 БЕОГРАД; РЕПУБЛИКА СРБИЈА; MAIL: glas.razlike@sbb.co.yu

Увод у процес израде извештаја

Ревизија процеса израде извештаја би могла да додатно разјасни ситуацију у Србији, а нарочито по питању интереса државе и НВО сектора за људска права жена.

Прва верзија овог алтернативног извештаја израђена је у оквиру регионалног пројекта *Праћење и извештавање при CEDAW у Балканским државама: Албанија, БиХ, Бугарска, Црна Гора, Хрватска, Македонија, Србија*, који је инициран од стране Данског центра за људска права, а који је координисала Бугарска фондација за анализу родне равноправности. Глас разлике – група за промоцију женских политичких права (као национални партнер у Србији у оквиру регионалног пројекта) припремио је извештај 2001. и комплетирао извештај у 2002. Извештај је објављен у регионалној публикацији.¹ Ово је био „пионирски“ подухват у Србији јер „женске НВО нису припремале алтернативне или извештаје из сенке за CEDAW до сада“. Сакупљање релевантних података је било веома тешко, пошто званични подаци који су осетљиви на питања положаја жена нису постојали у том тренутку. Извештај је приказао кратку анализу законодавства и фактичке ситуације у најкритичнијим областима: стереотипи о положају жена, насиље над женама, трговина женама, положај жена на тржишту рада, приступ здравственој заштити, брак и породични живот и нека питања везана за правну дефиницију дискриминације, механизми за постизање родне равноправности итд. Већином је покривао период од 1990. до 2002. (као најтежи период у скорој историји). Предпоставили смо да је писање овог извештаја било благовремено, јер је Савезна Република Југославија (после мењања политичког режима) приступила CEDAW 2001. По изради, извештај је објављен у регионалној публикацији и послат Комитету УН CEDAW, бројним међународним организацијама, НВО сектору итд. У Србији извештај је био широко дистрибуиран. Глас разлике је проследио извештај званичницима у Министарству за људска и мањинска права (одговорним за координацију припреме државног извештаја), са отвореном препоруком за сарадњу. Није било одговора.

Алтернативни извештај је такође представљен члановима механизма за родну равноправност (Савету за родну равноправност Владе Републике Србије и Комитету за родну равноправност Скупштине Србије), експертима и званичницима (укупно њих 108) Министарства рада, запошљавања и социјалне политике², стручњацима Националне агенције за запошљавање, женским НВО итд. Извештај је такође често коришћен током семинара за ширење свести о родној равноправности за политичаре, наставнике у основним и средњим школама, званичнике МУП-а и другим званичницима, организованих од стране Гласа разлике и других женских НВО. Неки одломци су објављени у водичима за наставнике / политичаре и друге женске НВО. Слично томе, извештај је представљен на регионалним / локалним и међународним конференцијама о алтернативним / државним извештајима под CEDAW (организованих од стране нпр. АВА-СЕЕЛ, УНИЦЕФ-а и УНХЦХР-а као и механизма о родној равноправности, УНДП-а и УНИФЕМ-а). Поред тога, целокупни извештај је био доступан на многобројним веб страницама, док је верзија на српском била прослеђена члановима Савета за родну равносправност Владе Републике Србије.

¹ Бранковић, Биљана (2002). Србија – алтернативни извештај: Илијана Стојчева и Геновева Тисхева (уреднице). Примена КЕСОДПЖ: компилација НВО извештаја из Балканских држава – публикација у оквиру пројекта Праћење и извештавање при КЕСОДПЖ у Балканским државама: Албанија, БиХ, Бугарска, Црна Гора, Хрватска, Македонија, Србија. (стр. 234-288). Софија: Бугарска фондација за анализу родне равноправности.

² Семинари су организовани од стране Мисије ОЕБС у Србији. ОЕБС је такође превео извештај на Српски.

У периоду од фебруара 2002. до фебруара 2007., чекали смо на употпуњавање државног извештаја. Ниједна консултација са НВО сектором није одржана током припреме државног извештаја. Није било доступних информација о прогресу израде тог извештаја. Када смо постављали питања, (незванични) одговор је био, већином „извештај је био преведен“. *Државни извештај није био доступан јавности пре него што се појавио на DAW веб страници* (у том тренутку смо закључили да је извештај комплетиран). Верзија државног извештаја на српском није објављена / није доступна.

У међувремену група женских НВО је припремила низ критичких питања за пред-сесије Комитета CEDAW. Чим се државни извештај појавио, иста група је почела да ажурира податке који су објављени у претходним алтернативним извештајима, фокусирајући се на веома критичне области. Битно је напоменути да се анализа у оквиру извештаја тиче четири државе (сукцесора): СФРЈ, СРЈ, СЦГ и напоскон РС; период покрива 17 година, током којих се много влада изменило (док је једна влада била укључена у 4 рата). Ми смо у потпуности свесни да било који извештај који покрива тако дугачак период не може да буде, по правилу, потпун.

На крају, али што није најмање битно, неопходно је напоменути да је прва верзија алтернативног извештаја (која покрива период између 1990. и 2002.) припремљена и израђена са веома скромним средствима, док је ажурирање (информације од 2003. до 2006.) било спровођено углавном на волонтерској бази.

Информације о контексту (background information)

Србија је постала независна држава 2006. после распада Државне заједнице СЦГ – Декларација о независности ЦГ усвојена је од стране Скупштине ЦГ у јуну 2006., посе референдума. РС је наставила чланство СЦГ у УН. Пре стварања СЦГ, Србија је била федеративна чланица СРЈ која је престала да постоји 2003. Косово је под грађанском администрацијом УНМИКА, која је успостављена после рата. Рат и кампања бомбардовања НАТО завршена је после усвајања Резолуције Савета безбедности УН у складу са којом је Влада СРЈ повукла своје снаге са Косова. Косово тражи независност и његов статус ће бити решен ускоро.

Политички режим СРЈ (предвођен Слободаном Милошевићем) промењен је 2000. Овај режим је учествовао у четири рата у региону који су проузроковали на хиљаде мртвих. Политика режима је имала катастрофалне последице на становништво Србије у потпуности и жене су платиле високу цену. „Наслеђе“ претходног режима, које укључује разарање економије, велики прилив избеглица, раст корупције и криминализације друштва, раст сиромаштва и друштвене неједнакости, ерозије етичких стандарда биће тешко превазићи у наредним годинама. „Суочавање са прошлошћу“ ће такође бити велики проблем, нарочито по питању ратних злочина и штете нанете другим нацијама.

Промена режима била је резултат континуираног опозиционог покрета и грађанских протеста. Оно што је пре била демократска опозиција Србије (ДОС) постала је владајућа коалиција после велике победе на изборима у септембру 2000. и масивних протеста кроз штрајкове – скоро милион људи су се скупили на улицама Београда 5. октобра 2000. Новооснована влада ДОС-а, предвођена премијером Ђинђићем, иницирала је безброј реформи у законодавству, економији и целокупном друштву. СРЈ је изразила жељу да постане део ЕУ у будућности. Милошевић је изручен Хашком трибуналу, али претходни режим није био побеђен.

Премијер Зоран Ђинђић ликвидираан је марта 2003. Убице су били активни или пензионисани чланови специјалних јединица и / или чланови организованог криминала. Ванредно стање је проглашено после ликвидације, и велики број осумњичених чланова криминалних група је ухапшено у полицијској операцији названој „Сабља“. После парламентарних избора 2003. нова мањинска влада формирана је марта 2004. предвођена премијером Коштуницом. Мањинска влада је сачињена од чланова ДСС-а, либералног Г17 плус-а, СПО, и Нове Србије у коалицији са СПС-ом (партијом С. Милошевића). СЦГ (као сукцесор СРЈ) започела је процес преговора о стабилизацији и придруживању ЕУ у октобру 2005. Србија није испунила своје обавезе сарадње са Хашким трибуналом, односно није ухапсила Ратка Младића, па је Европска комисија прекинула преговоре у мају 2006. Исте године, Србија је усвојила нов Устав. Последњи парламентарни избори одржани су јануара 2007. Преговори о стварању нове владе су у току. У овом тренутку (крај марта 2007.) влада још није формирана.

Пристап CEDAW: После промене политичког режима 2000. СРЈ је приступила CEDAW 2001., после периода политичке изолације од стране међународне заједнице. Иницијални владин извештај Комитету CEDAW касни.

Ипак, током периода изолације, Скупштина СРЈ је изјавила да су сви међународни уговори које је бивша СФРЈ ратификовала обавезујући и за СРЈ. Према Уставу СРЈ међународни уговори које је ратификовала СФРЈ су саставни део унутрашњег правног система, и као такви, чинили су саставни део савезног законодавства. У правном поредку, међународни уговори су били на вишем нивоу него савезни или републички закони. Само су одредбе Устава СРЈ имале виши статус од ових уговора (БЦХР, 2000.). СФРЈ је ратификовала CEDAW без било каквих резерви (CEDAW је ступила на снагу 1982.). Према томе CEDAW је била обавезујућа за СРЈ. Такође, СРЈ је ратификовала Опциони протокол.

Други релевантни уговори. СРЈ је ратификовала најзначајније међународне уговоре о људским правима: Међународни пакт о грађанским и политичким правима, Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, Конвенцију о елиминацији свих облика расне дискриминације, ИЛО конвенцију 111 о дискриминацији у области рада и запошљавања, Конвенцију о правима детета итд. У области спречавања дискриминације, сви ови уговори су били обавезујући и за СФРЈ. Међутим, током 1990-их, правни експерти су указали на многобројне и велике проблеме који су се тицали спровођења законодавства. Поред тога, веома велики проблем била је неусклађеност између устава Србије и савезног устава. Већина савезних закона спроводила се од стране званичника у републикама (у случају неусклађености, ови су следили републичко законодавство). Неки савезни и републички закони и прописи нису били прилагођени савезном уставу. Као последица, неке битне уставне гаранције људских права нису доследно спровођене у пракси (БЦХР 2000). СРЈ је ратификовала неке друге уговоре, нпр. УН Конвенцију против транснационалног организованог криминала укључујући Протокол о спречавању, сузбијању и кажњавању трговине људима, нарочито жене и деце, Опциони протокол уз Конвенцију о правима детета о продаји деце, дечијој проституцији и дечијој порнографији. СЦГ је постала чланица СЕ у априлу 2003. и ратификовала (Европску) Конвенцију о заштити људских права и основних слобода и неке релевантне европске конвенције.

Садашња ситуација у Србији по питању међународних уговора је следећа: Србија је обавестила Генералног секретара јуна 2006. (после Декларације о независности ЦГ) да је РС наставила чланство СЦГ у УН, укључујући у свим органима и организацијама система УН на основу члана 60. Уставне повеље СЦГ. Поред тога, Србија је такође обавестила

Генералног секретара 2006. да ће све активности у вези са уговорима које је предузела СЦГ бити настављене у оквиру РС почевши од 03. јуна 2006.

Послењи државни извештај Комитету CEDAW је поднет 1998., и није био разматран пред Комитетом. Изузетно, извештај СРЈ је поднет 1993. (и разматран у фебруару 1994.). Извештај није испунио захтеве Комитета. Комитет је изразио забринутост да су догађаји у бившој Југославији (ратови, економска криза, итд.) утицали на љуска права жена. Такође је изразио жаљење у вези са положајем жена на територији бивше Југославије и актима насиља којима су изложене. Писани извештај и додатно државно усмено излагање укључили су изјаве које су биле типичне за државну политику тога доба, нпр. „СРЈ није била укључена у рат у БиХ“. Све гори положај жена и деце објашњавао се као последица санкција УН, и влада није имала никакве везе са ситуацијом у својој држави. Мада су санкције свакако имале негативни утицај на жене, „подвизи“ бившег режима су умногоме еродирали све аспекте живота жена.

Женски НВО Глас разлике је припремио и објавио алтернативни извештај под CEDAW 2002. (први у Србији), који је покривао период од 1990. до 2002. Међутим, пошто је државни извештај каснио, овај алтернативни извештај није представљен члановима Комитета CEDAW.

Структура извештаја

Како би најбоље помогли Комитету CEDAW у разматрању иницијалног државног извештаја за Србију (2006.), одлучили смо да структура извештаја буде следећа. Узевши у обзир да иницијални државни извештај покрива веома дуг временски период (од 1992. до 2002. и прве месеце 2003.) као и да се ситуација по питању људских права жена изменила од 2003., анализа (посебних чланова CEDAW) ће бити подељена на два дела:

Анализа законодавства и *de facto* ситуације **између 1992. и 2002.** је најкритичнија област, укључујући Дефиницију дискриминације жена, Политику искорењивања свих облика дискриминације против жена, Развој и напредовање жена, Стереотипи о родним улогама, Насиље над женама, Трговина женама, Позиција жена на тржишту рада, Приступ образовању, Приступ здравственој заштити, Брак и породични живот. Наравно, неке анализе из овог периода више нису актуелне (у 2007.) али су ипак укључене, како би се обезбедило да се корени кључних проблема не забораве и како би се могла направити упоредна анализа са садашњом ситуацијом. На исти начин, неки релевантни подаци из 1991. (нпр. Подаци пописа пре 1991.) су такође укључени где се сматрало неопходним.

Преглед критичних области везаних за спровођење CEDAW **између 2002. и 2006.** је урађен на ове исте теме.

Припрема извештаја, методологија

а) Један истраживач је припремио анализу фактичне ситуације³ и један правни експерт покрио је анализу законодавства везану за период 1992. - 2002. Овај процес захтевао је скоро годину дана (половно радно време). Многи проблеми везани су за припрему дела који покрива *de facto* ситуацију. Званични статистички подаци из овог периода нису били подељени по родовима, недоступни и/или (понекад) непоуздани, тако да је надгледање трендова у вези са статусом жена било веома компликовано. Поред тога, у то време,

³ Биљана Бранковић (консултант, Глас разлике) написала је извештај; правна анализа је припремљена од стране Марије Лукић (Глас разлике).

последњи попис је био спроведен 1991., односно пре ратова и великих демографских промена (велики прилив избеглица, таласи емиграције). Поред тога, неки релевантни статистички подаци су објављивани на савезном нивоу, док је извештај намерно имао као предмет само Србију (наша претпоставка је била да ће женске НВО написати алтернативни извештај за ЦГ). Пошто смо одлучили да пратимо трендове током малтене 12 година (у оквиру могућег односно неопходног), анализу смо извршили ослањајући се на „слагалицу“ битних извора: стручних студија спроведених са национално релевантним узорцима жена и девојчица, подаци или претпоставке НВО сектора, регионалне или упоредне студије, извештаји надзорних органа, званични статистички подаци (где је то било могуће или доступно), упитници међународних организација, извора са интернета, итд. Званични статистички подаци су били, већином, цитирани из претходно објављених анализа стручњака за женска права (припремљених као део Нацрта акционог плана за жене). Женске групе заинтересоване за праћење су усвојиле препоруке (пошто су претходне препоруке већином застареле, нове су укључене у овај текст).

Б) Девет активисткиња⁴ је припремило анализе везане за период од 2002. – 2006.; свака је покривала посебне чланове, везујући се превасходно на претходно искуство у заштити и промоцији људских права жена и праћења и извештавања о државним политикама. Све женске НВО укључене у овај процес имају 10 до 14 година искуства у активизму за права жена. Наглашавамо да, због изненадног комплетирања државног извештаја, време за израду овог дела је било веома кратко.

„Наслеђе“ претходног диктаторског режима – импакт на жене у Србији

По нашем мишљењу, положај жена у оба периода (1992.-2002.) и (2003.-2006.) не може ваљано да се анализира без разматрања тешког „наслеђа“ бившег криминалног режима. Економски, друштвени и демографски подаци показали су веома узнемирујућу слику. Није у потпуности познато колики је број људи убијених током ратова. Број избеглица и расељених лица је био (и још увек је) веома висок. Према подацима УНХЦР-а (од јуна 2001.) СРЈ је имала један од највећих бројева избеглица и расељених лица у Европи (око 620 000), мада је број опао за 30% у поређењу са 1996. Није познато тачно колико избеглица и расељених лица чине жене које живе у домаћинствима предвођеним женама (али оквирно у 2002. 47% свих жена је живело само, у домаћинствима предвођеним женама, док је 10,1% мушкараца живело само или у домаћинствима предвођеним мушкарцем). С друге стране, непознат број грађана је пребегао у друге државе. Према проценама (Болчић, 1995.) око 281000 младих људи са средњом школом или факултетом су емигрирали у периоду од 1991. до 1994. (односно 10% млађе генерације и око 15% високо образованих становника). Пошто су неки грађани пребегли како би избегли војно регрутовање, може се претпоставити да је више мушкараца пребегло него жена. Процент градског становништва у укупном становништву 1991. је био 53,4% у Централној Србији и 55,7% у Војводини. 1991. средње годиште жена је било 38 година, а мушкараца 35,9. 2002. средње годиште жена је било 41,5 а мушкараца 39 година. Хиперинфлација, корумпирани званичници, деструктивне економске политике, године под међународним санкцијама и изолацијом, велики прилив избеглица и расељених лица и НАТО бомбардовање допринели су колапсу привреде. БНП (per capita) је драматично опао – у 1989. и 1999. је био 2941 и 975 америчких долара (Г17, 1999.). Епизода хиперинфлације 1993. – 1994. била је једна од најгорих у историји. На врхунцу хиперинфлације (децембар 1993.) средња зарада је била

⁴ Тања Игњатовић (Аутономни женски центар и Глас разлике), Биљана Брановић (консултант, Глас разлике), Бобана Мацановић и Станислава Отасевић (Аутономни женски центар), Душица Попадић и Љиљана Богавац (Инцест траума центар), Тамара Вуксановић и Марија Анђелковић (АСТРА), Славица Стојановић (Жене у црном).

21 ДЕМ (око 10 долара), што је било преко 30 пута мање него 1990. (Г17, 2000.). Месечна инфлација је била 312 милиона одсто у јануару 1994. Ради поређења, хиперинфлација током Веимар Немачке је достигла врхунац октобра 1923. када је месечна инфлација била 29,72% (Крстић и Реили, 2001.). Директни трошкови проузроковани санкцијама УН се процењују на 36 милијарди долара док се трошкови повезани са НАТО бомбардовањем процењују на стотине милијарди (УНДП, 2000.). Сирмаштво је постало распрострањено. По критериуму минималне потрошачке корпе национални стандард је био на ивици сиромаштва, и 2,8 милиона људи у Централној Србији и Војводини (од укупног броја становника који износи 7,7 милиона) су 1999. били испод црте сиромаштва. Неке социјалне групе су континуирано имале већи ризик од сиромаштва: породице незапослених, подзапослених или мало плаћених радника, породице са пуно деце и самохраним родитељем, породице хендикепираних, пензионери са малим примањима, који живе сами, ИРЛ и избеглице (Светска банка, 2001.).

Мање видљиво „наслеђе“ претходног режима, које већином не може да се квантификује, укључује велике друштвене промене (дакле психолошки опоравак друштва би требао да траје дужи временски период него економски опоравак). Током деведесетих, Србија је постала веома криминализовано друштво, са високим стопама корупције и све већом социјалном неједнакошћу. Ово ће вероватно имати велики утицај на даљи развој Србије. 1999. корупција у СРЈ (како у Србији тако у ЦГ) била је највиша у Европи, према индексу Transparency International Corruption Perceptions. Један посматрач је цинично запазио статус ове нове елите у бившем режиму *„све државе имају мафију, али само у Србији мафија има државу“*.

Политика бившег режима као и изолација од међународне заједнице створила је плодно тло за криминалце, ратне профитере, и „нове богаташе“ (један до три процента становништва, према проценама). „Званичници политичких партија“ који су већином руководили државним предузећима су имали привилеговану позицију у *ткз. „приватизацији брат брату“*, и многи су постали истакнути менаџери својих компанија. Углавном, грађански сектор је играо конструктивну улогу у овом друштвеном контексту. Многе НВО су имале велики неформални политички утицај, представљајући „савест“ Србије, док су неке друге избегавале критике режиму, пратиле опште трендове и уживале у добробитима.

Жене су, чини се, биле више погођене негативним економским и социјалним трендовима током деведесетих. Стопе женског морталитета су опале (овај тренд није идентификован код мушкараца). Њихово здравље се погоршало, како показују повећане стопе рака. Неке студије показују да је преживљавање породица током економске кризе било у великом броју случајева омогућено повећаном женском раду у кући и на породичним имањима (многе жене које су биле укључене у скривену привреду су у ствари производиле храну за своју породицу). Жене су чиниле скоро 60% незапослених и већину дугорочно незапослених лица. Поред овога, жене су већином радиле у државном сектору (у коме су зараде већином биле мање него у приватном сектору). Родне разлике у платежној моћи су се повећале, нарочито у скривеној економији. Скривена економија је допринела повећаној родној неједнакости, јер жене које су радиле у овом сектору нису могле да буду заштићене од било којег облика дискриминације, насиља или искоршћавања. Жене су биле мало представљене у приватном сектору. Власници приватних компанија су фаворизовали младе мушкарце као идеалне кандидате, док су жене које су радиле у овом сектору чешће биле нерегистроване, унајмљене као неплаћена радна снага у породичним фирмама или на привременој основи. Поред овога, заступљеност жена у позицијама за доношење одлука је била веома ниска током деведесетих. Овај податак може да се сматра и позитивним, јер

жене нису имале велики удео у агресивној националистичкој политици бившег режима (било је неких изузетака, нпр. жена бившег председника Милошевића, која је водила неокомунистичку партију ЈУЛ). За разлику од ниске представљености у Скупштини, жене су биле током деведесетих представљене у НВО сектору (међу лидерима и активистима), као и у грађанским протестима. Допринос жена политичким променама у Србији (које су се догодиле 2000.) је била много већа него њихово учешће у доношењу одлука непосредно после 2000. Заступљеност жена на позицијама за доношење одлука остала је ниска у периоду од 2003. до 2006. (видети чл. 7).

Према томе, жене су, већином, платиле цену политичке и економске кризе деведесетих. Пошто су жене већином радиле у јавном сектору, на њих је такође утицала приватизација и отпуштања после 2000. (оне су постале губитници транзиционих промена). Структуралне реформе у економији и банкарском сектору су инициране од стране владе ДОС-а у периоду између 2001. и 2003. Ове реформе су биле прилично ефикасне и брзе (као што показују честа одобрења од стране ММФ и Светске банке), али није било лако отклонити економске последице бившег режима и сиромаштво је било огромно (као што доказују истраживања јавног мњења и чести штрајкови). Социјална неједнакост је била велика – према истраживању јавног мњења из 2001. са узирком од 2006 домаћинстава, (институт Г17, 2001), просечни месечни доходак најсиромашнијих домаћинстава био је 12 пута мањи него просечни месечни доходак најбогатијих, и 4 пута мањи него средњи месечни доходак. Према договору између синдиката и владе, најнижи доходак при крају 2001. је био 3250 динара (око 47 долара). Поређења ради, месечна рента за једнособан стан у Београду у то време је била око 130 долара, што је било отприлике колико и плата наставника у средњој школи са дипломом завршеног факултета. Сада, шест година после политичких промена, људи који су се обогатили због својих блиских веза са бившим режимом, још увек су богати. Просечна нето плата у Србији у јануару 2007. била је 24 122 динара (око 400 долара).

ГЕНЕРАЛНИ КОМЕНАРИ НА ДРЖАВНИ ИЗВЕШТАЈ

Државни извештај осликава политику Србије у следећим тачкама:

- Непоштовање међународних институција и локалних невладиних организација;
- Негирање чињеница и одговорности Србије током ратова и последица ратова;
- Неодговорно понашање према Ромима у Србији;

Ми изражавамо нашу озбиљну резигнираност према делу текста који се односи на Косово у државном извештају.

Некохерентност извештаја показује однос државе према људским правима жена. Регресија целокупног система током периода 2003. – 2006. отклонила је основу са које може да се на одговоран начин очекује и мери прогрес у људским правима жена. Повремени кораци унапред нити изграђују систем краткорочних мера нити указују на дугорочне циљеве. Дискриминација и искључивање су системски присутни кроз снажно фаворизовање националног и верског идентитета. Женска права су изнова мењана и умањивана од стране многобројних државних и не-државних актера кроз различите активности, чије последице постају затим нова (регресивна) легла.

Ми који бранимо људска права жена забринути смо због таквог стања ствари.

Држава игнорише своје обавезе према људским правима жена и браниоцима који указују на то. На пример, организација Жене у црном је проследила Народној скупштини 31-ог октобра 2005. Нацрт резолуције *Жене, мир, безбедност*. Мада су неколико женских припадница скупштине подржале ову резолуцију и иницирале парламентарну процедуру за усвајање резолуције, Скупштина Србије до сада није усвојила ниједну резолуцију путем које би могла макар формално да испуни своје обавезе као члан УН, а које проистичу из Резолуције 1325 Савета безбедности. *Активисти који лобирају за радикални прекид са криминалном прошлoшћу и за одговорност за ратне злочине приказивани су као екстремисти или чак криминалци*. После убитства премијера Ђинђића, а поготово после избора у окторбу 2003. и доласка на власт Коштунице, следеће је примећено: истовремено са враћањем на власт представника бившег (Милошевићевог) режима, враћени су и методи тога периода: репресивне мере су разгранате, активности су забрањене, постављени су судски процеси за прекршаје, испитивања и саслушања се врше од стране различитих одсека МУП-а (одсек за организовани криминал и проституцију, одсек за привредни криминал), посете представника МУП-а канеларијама *Жена у црном*, нарочито у периоду од априла до октобра 2005., физички напади на активисте се не спречавају или суде. (Амнести интернационал је после тога иницирала кампању за заштиту *Жена у црном*, тражећи од суских институција у Србији да зауставе реперсију).

Следеће може да се учини у предстојећем периоду:

Устав и закон о црквама и верским заједницама - верзије које су усвојене нису биле разматране или доступне јавности и прослеђене су коришћењем „ургентних процедура“ које су резултат „партијских договора“. Родна перспектива у политичком амбијенту Србије не може да потиче ексклузивно из докумената који су родно специфични јер системске промене се одвијају у Србији, а које су основа за регрес у људским правима жена. Било би важно да Комитет CEDAW да препоруке у вези са оба документа која су

разматрана у члановима 1 – 3 извештаја из сенке. Препоруке у том смислу би биле важна порука за међународне организације, укључујући агенције УН, које имају програме о родној равноправности који су селективни и лимитирани и којима недостаје контекстуални приступ и ефективно прихваћање CEDAW у својој потпуности. Ове препоруке Комитета би биле смернице које недостају механизмима за родну равноправност у Србији. Маргинале исправке још више маргинализују људска права жена.

Државне политике и стратегије систематски искључују и маргинализују жене било као кориснике или као учеснике или писце и у исто време анулирају постојеће знање и добре праксе женских НВО (Национална стратегија против насиља, Национална стратегија за ментално здравље, Акциони план за Ромкиње). То значи да је прилика пропуштена да се критичне области унапреде, стварно стање ствари и потербе се представљају на погрешан начин и прихвата се приступ који није праведан или ефикасан.

Нови институционални механизми као што је Национални савет за родну равноправност у свом „скупљању моћи“ и без јасног мандата по питању CEDAW могли би да немају никакав утицај на државу по питању примене и унапређења људских права жена. Могу такође да постану административна препрека самоорганизованом женском активизму. Препорука Комитета да би ова тела, у свом мандату, морала да имају јасно дефинисане обавезе из CEDAW била би важна инструкција о одговорности. У светлу претодних искустава, механизми о родној равноправности немају јасну дефиницију конфликта интереса, транспарентности рада и јасне односе са међународним организацијама (обавезе и лимите). Препоруке у вези са овим би помогле процесу дефинисања улога и одговорности.

Стварни резултати рада, акција и унапређења процедура, као и квалитет и коришћење специјалних стратегија механизма за родну равноправност, различитих министарстава и других тела, може да се посматра само кроз независни надзор (високи ниво незнања о принципима људских права жена и обавеза везаних за та права, недостатак координације рада тела, незнање о принципу транспарентности, корупција и друго су аргументи у прилог независности). Пошто нема свести у Србији о појму и важности независног надзора, препоруке Комитета, са јасним инструкцијама, одговорностима и улогама у вези са конфликтом интереса би биле корисне у процесу који су иницирале женске групе.

Члан 1 – Дискриминација жена

Период 1992-2002.

Дефиниција дискриминације: Утсав Југославије и Устав Србије (који су били важећи током овог периода) садржали су одредбе о општој забрани дискриминације, али нису постојале одредбе које су јасно дефинисале или забрањивале родну дискриминацију.

Пошто су уставне одредбе већином биле декларативне природе, нису чиниле добру основу за постизање родне једнакости. Устав Србије гласио је: „Грађани имају једнака права и обавезе и једнаку заштиту пред државом и другим институцијама, без обзира на расу, род, рођење, језик, етничко порекло, веру, политичко или друго убеђење, образовање, социјално порекло, имовинско стање или било који други лини атрибут“. (чл. 13). „Жене“ се спомињу само једном у целом Уставу Србије, у члану 38: „Млади, жене и особе са хендикепом уживају посебну заштиту на радном месту, у складу са законом“. (Алексић и Лукић, 2000.). Сличне одредбе су постојале и у Уставу СРЈ (члан 20. и члан 56). Кривични законик СРЈ гласи: „Ко год да негира или ограничава – на основу националног или етничког порекла, расе или вере, политичких или других убеђења, рода, језика, образовања, социјалног статуса, социјалног порекла, имовинског стања или другог личног атрибута - право било ког лица или грађана који је Уставом, законима или другим правним инструментима, општим правилима или усвојеним међународним уговорима гарантовано, или, на основу горенаведених разлика – додељује привилегије или погодности, биће кажњен казном затвора у трајању од три месеца до пет година“. Кривични законик Србије имао је сличну одредбу (Алексић и Лукић, 2000).

Период 2003-2006.

Дефиниција дискриминације: Устав Републике Србије (новембар 2006) укључује родно неутралну дефиницију дискриминације, а не посебну дефиницију дискриминације жена према члану 1. Конвенције; Устав РС признаје једнакост свих пред Уставом и законом; право на једнаку законску заштиту, без дискриминације; забрањује сваку дискриминацију, непосредну или посредну, укључујући и дискриминацију на основу пола, а посебне мере које се уводе за постизање пуне равноправности лица и група не сматра дискриминацијом (чл.41). У чл. 15. «Држава јамчи равноправност жена и мушкараца и развија политику једнаких могућности». У чл. 100. «У Наредној скупштини обезбеђује се равноправност и заступљеност полова и представника националних мањина, у складу са законом». Породица, мајка, самохрани родитељ и деца уживају посебну заштиту. Сексуална оријентација се не експлицира као лично својство у односу на које је забрањена дискриминација.

Ретрадиционализам - одредбе и процедура усвајања Устава: Без обзира на родно осетљиву реторику новог Устава, тешко је закључити да је учињен стварни напредак ка освајању равноправности и принципа једнаких могућности за све. Контекстуално, нови Устав РС увео је одредбе које потврђују утицај нарастајућег национализма, традиционализма и клерикализма. Само две од њих су: Србија је дефинисана као држава српског народа (и свих грађана који у њој живе, чл.1); Сувереност потиче од грађана који је врше референдумом, народном иницијативом и преко својих слободно изабраних представника (чл.2), али «Народни посланик је слободан да, под условима одређеним законом, неопозиво стави свој мандат на располагање политичкој странци на чији предлог је изабран за народног посланика» (чл. 102); број грађана који остварују право предлагања

закона и осталих прописа увећан је два пута (са 15 000 на 30 000 грађана (чл.107.); што «крњи» и отежава сувереност грађана. Потврђени међународни уговори саставни су део правног поретка РС и непосредно се примењују, али «Потврђени међународни уговори морају бити у складу са Уставом» (чл.16). Устав утврђује да: Свако има право да слободно одлучује о рађању деце (чл.63), док Породични закон гарантује да: «Жена слободно одлучује о рађању» (чл.5). Такође, процедура усвајања новог Устава била је незаконита и недемократска - изгласан је у Народној скупштини РС по хитном поступку – без скупштинске и претходне јавне расправе и усвојен на референдуму који је трајао 2 дана, без учешћа независних посматрача. Из тих разлога *Глас разлике* констатује да: „Процес растакања започетих реформи тоталитарне, националне и полицијске државе и разбијања тек делимично постављених темеља модерне, демократске, грађанске државе заокружен је доношењем Устава Републике Србије (новембар 2006)». И даље: «Озбиљан напад на грађане, грађанке и лаичку државу, обављен је у априлу 2006. године кроз доношење Закона о црквама и верским заједницама. Претходило му је усвајање Закона о правима оптуженог у притвору Међународног кривичног трибунала и чланова његове породице (марта 2004)». (Извештај о дискриминацији на основу пола/рода, Глас разлике, децембар 2006).

Закони у РС не садрже експлицитну забрану дискриминације жена, забрану посредне дискриминације и не дефинишу шта тачно подразумева дискриминација заснована на полу, те су одредбе ретко употребљаване. Дефиниције дискриминације не укључују насиље над женама. Закони не познају дефиницију родно утемељеног насиља (дефиниције насиља у свим законима су родно неутралне). Осим у *Закону о раду* и *Закону о јавном информисању*, нема експлицитне забране дискриминације на основу сексуалне оријентације.⁵

По **Кривичном законик**у РС (Сл. гласник РС 85/05) кажњива је Повреда равноправности (чл. 128.): ко због разлике у полу (наводе се и друга лична својства) «другоме ускрати или ограничи права човека и грађанина утврђена Уставом, законима или другим прописима или општим актима или потврђеним међународним уговорима или му на основу ове разлике даје повластице или погодности, казниће се затвором до три године». Службена лица која учине повреду равноправности у вршењу службе казниће се затвором од три месеца до пет година (чл. 128. став 2).

У члану Злочин против човечности (чл. 371.) у оквиру наредби напада против цивилног становништва, укључено је и: «силовање, принуђавање на проституцију, присиљавање на трудноћу или стерилисање ради промене етничког састава становништва; прогањање или протеривање на ... полној (и другим основама)... казниће се затвором најмање пет година или затвором од тридесет до четрдесет година».

Нема података о казнама за кривично дело Повреда равноправности (чл. 128.) у односу на полну разлику. Нема поузданих и доступних података колико жена је поднело пријаву/тужбу због дискриминације, које врсте, у којој области и са којим исходом. Нема података о дискриминацији, пријавама/тужбама жена припадница мањина и маргинализованих група (Ромкиње, лезбејке, жене са инвалидитетом, стране држављанке и друге).

⁵ Недостатак забране дискриминације на основу сексуалне оријентације излаже лезбејке различитим врстама дискриминације, за коју нема ваљање правне заштите. Досадашња настојања НВО да се сензибилише законодавна и стручна јавност нису имала ефекте. Чворовић, И. (2006) *Истраживање о насиљу ЛГБТТИ популације*, Лабрис, Београд, http://www.лабрис.орг.уу/имагес/нпубликације/истраживање_web.пдф

Члан 1 – препоруке

1. Укључити дефиницију дискриминације жена према члану 1. Конвенције у Устав и национално законодавство.
2. Осигурати доступну и успешну заштиту права садржаних у Конвенцији. Осигурати одговарајуће правне лекове пред судом за кршење права садржаних у Конвенцији. Континуирано пратити, истраживати и анализирати поступање судова у случајевима дискриминације жена (дискриминације на основу пола), посебно у односу на жене припаднице мањина и маргинализованих група.
3. Ширити знања о Конвенцији међу судијама, правницима, представницима извршне и законодавне власти на свим нивоима. Учинити Конвенцију познатом и доступном широј јавности. Водити кампање за сузбијање и превенцију свих облика дискриминације жена.

Члан 2 – Политика уклањања дискриминације жена

Период од 1992. до 2002.

Недостатак антидискриминационог законодавства – СРЈ (и Србија) нису имале било какво антидискриминациони законодавство или Закон о родној равноправности.

Устав Србије који је тада важио је гарантовао да сви грађани имају једнаку заштиту пред државом и другим телима, без обзира на пол. У области права на рад и запошљавање, Устав је гарантовао право на рад, слободу рада, слободи избора професије и запослења и учешће у управљању.

Током деведесетих, судови *се нису позивали* на CEDAW, и није било *директне примене* CEDAW. Принцип афирмативне акције није био интегрисан у законодавство. Чак и сама идеја квота је била сматрана „чудном“. Држава *није предузимала проактивне мере* (јавне кампање ширења свести о CEDAW) како би CEDAW учинила правно обавезујућим документом заштите људских права жена. На исти начин, доступност родно осетљивих података је била веома лимитирана, отежавајући трендове надзора родне дискриминације у областима запошљавања, образовања итд.

После 2000. влада је побољшала политике у неким областима, као што је заштита жена жртава трговине људима (стварање националног тима за борбу против трговине људима, организовање тренинга о трговини за званичнике и полицију), појачала је учешће жена у доношењу одлука, заштиту породица са децом. Сарадња са НВО сектором је значајно побољшана. Путем рада и пресија од стране женских НВО неке веома важне правне одредбе су уведене, као што је породично насиље, које је дефинисано као посебно кривично дело у Кривичном законнику, док је принцип једнаких прихода укључен у Лабор цоде Правилнику о раду (неке од ових правних измена су описане у даљем тексту). Напредне политике у неким областима су последица повећане сарадње са међународним организацијама као што су ОЕБС и Пакт за стабилност. Међутим, влада није предузела (видљиви) координисани приступ смањењу родне дискриминације или дизајну дугорочних стратегија за промоцију родне једнакости (само је НВО сектор ширио свест у вези са *релевантношћу* овог питања).

Недостатак афирмативне акције је такође видљив. Мада је став према учешћу жена у процесима доношења одлука побољшан, не постоји систематска или свеобухватна политика афирмативне акције.

Период од 2003. до 2006.

Ретрадиционализација у овом тренутку представља преовлађујући дух политичке елите у Србији. Нови **Устав** усваја конзервативни политички и правни курс, те је и поред родно осетљиве реторике, тешко закључити да је учињен стварни напредак ка освајању равноправности и принципа једнаких могућности за све. «Деполитизоване теме» (нпр. насиље у породици, право на школовање, па могуће и запошљавање) могу бити области у које ће држава уложити одређене напоре, али је мање вероватно да ће у сфери прерасподеле економске, друштвене и политичке моћи она испошовати гарантоване принципе родне равноправности. Ретрадиционализација друштва резултирала је и све значајнијим утицајем Српске православне црква (СПЦ) на државну политику: уведена је веронаука у јавне школе основног и средњег нивоа; представници цркве се налазе у готово

свим независним агенцијама, државним комисијама и управним одборима јавних служби, а Закон о црквама и верским заједницама привилегује СПЦ и обезбеђује државне бенефиције и законска изузећа које нама ниједна друга институција/организација. Влада је усвојила Закон по хитном поступку, без јавне расправе, упркос противљењу бројних домаћих и међународних организација.

Закон о црквама: Закон је усвојен 2006. и омогућава / гарантује привилегије црквама и верским заједницама које нису дате ниједној другој организацији или удружењу грађана у великом броју области, нарочито по питању добијања имовине, ослобађања од пореза, одржавање јавних обреда и других верских радњи, грађевинским радовима, образовању ид. Омогућава црквама и верским заједницама да се упусте у привредне и друге активности (цркве могу да успоставе привредна удружења ради обављања привредних делатности), држава може да финансијски подржи цркве „како би унапредила верске слободе и сарадњу ради обостране користи“ (улога државе *није да финансира* верске слободе, већ да гарантује право на веру или на немање вере и једнакост црква и верских заједница), држава штити *социјална права свештеника* (члан 31), путем осигурања буџетских средстава за здравствено, социјално и пензијско осигурање за свештенике и верске званичнике, омогућава *ослобођење од пореза* за цркве како би могле да извршавају своје активности путем *парцијалног или потпуног ослобођења* од плаћања такси и других обавеза, физичка и правна лица која дају донације црквама могу да буду *ослобођена пореза* (члан 32), (друге организације и удружења немају таква ослобођења већ насупротив томе Влада РС је издала посебан декрет којим се обавезују НВО да плате 5% сваке добијене донације, која је схваћена као поклон а не као уговорна обавеза да се изврши конкретно дефинисана активност), *јавна места су назначена као места за јавне обреде* (члан 33) (чиме губе своју карактеристику јавних места), и јавни верски обреди могу да се изводе у институцијама и објектима (државе институције у секуларној држави морају да буду поштеђене утицаја верских организација), (организациона и програмска) аутономија црква и верских заједница је гарантована за *дизајн наставних програма, уџбеника и приручника, запошљавање и давање отказа наставном особљу и надзора над њиховим радом* (члан 39) (надзор над радом свих образовних институција, било државних или приватних треба да буде мандат Министарства просвете, а не цркве).

Примена Конвенције: Иако је држава примењивала доктрину монизма, Конвенција о елиминација свих облика дискриминације жена је непозната широкој јавности и представницима извршне, законодавне и судске власти на свим нивоима – не наводи се као правни извор за уклањање дискриминације жена. Судови се не позивају на одредбе Конвенције, а Конвенција се не примењује директно. Држава *не предузима проактивне мере* (јавне кампање, ширење знања о Конвенцији) како би Конвенција постала коришћен и правно обавезујући инструмент за заштиту људских права жена.

Законодавни оквир: Србија нема Закон против дискриминације. Нацрт закона је сачињен од стране НВО Институт за упоредно право 2004. али није наишао на подршку. Крајем 2006. Служба за људска и мањинска права и УНДП су почели да израђују нови закон. Србија нема Закон о родној равноправности. Нацрт закона сачињен у априлу 2005. скинут је са дневног реда Народне скупштине у септембру 2006. јер се Министарство за државну управу и локалну самоуправу није слагало са неким одредбама (што је значило недостатак подршке од стране ДСС-а, странке предвођење премијером Србије, за усвајање закона).

Закон о родној равноправности – утицај на концепт: нацрт закона је написан од стране експертске групе коју је сазвао Комитет за родну равноправност Народне скупштине, и по мишљењу НВО *Глас разлике*, одражава традиционалне родне улоге жена и мушкараца, уместо да успостави нове норме за праву имену родних улога како би се постигла

једнакост. Концепт Закона би требао да понуди принципиелна решења и да буде обавезујући за појединачне законе.

АП Војводина је усвојила Одлуку о равноправности полова (Сл. лист АПВ 14/04) и Декларација о равноправности полова. У највећем броју нових закона (нпр. Закон о државним службеницима, Закон о високом образовању, Закон о коморама здравствених радника итд), не наводи се принцип афирмативне акције, нити квоте за мање заступљен пол, када је реч о управљачким телима. Дакле, проблем настаје не само у имплементацији закона, како се често чује у стручној и лаичкој јавности у Србији, већ и у непризнавању легитимности захтева за равноправним учешћем у креирању државно значајних политика.

Закон о раду садржи дефиницију дискриминације, која обухвата директну и индиректну дискриминацију. Унапређена је дефиниција принципа једнаке плаћености за једнак рад или рад једнаке вредности. Учињен је помак у одређивању узнемиравања и сексуалног узнемиравања. Ипак, закон садржи и мере које могу у крајњем ефекту бити контрапродуктивне за жене (образлагано у члану 11). Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености први је закон РС који је увео афирмативну акцију за угрожене категорије и посебно жене. Закони не садрже експлицитну забрану дискриминације жена и забрану посредне дискриминације.

Примена закона: Увођење нових механизма, није праћено ефикасном, брзом и економски приступачном заштитом. Закони и прописи у РС, не дефинишу шта тачно подразумева дискриминација заснована на полу. Позиција особе која тврди да је била дискриминисана, у условима сложеног судског поступка и са економски неприступачном правном и сручном помоћи, постаје прекомпликована. Нема поузданих и доступних података колико жена је поднело пријаву/тужбу због дискриминације, које врсте, у којој области и са којим исходом. Нема података на који начин је коришћена Одлука АП Војводине од жена и војвођанских механизма за постизање равноправности полова.

Постојећи институционални механизми за заштиту и афирмацију принципа родне равноправности немају мандат да доносе обавезујуће одлуке, што их оставља на маргинама одлучивања и чини зависним од извршне, законодавне или локалне власти. Ни једно од постојећих тела нема мандат да одлучује по индивидуалним притужбама запослених, или грађана. Закон о заштитнику грађана или Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом имају озбиљне мањкавости у односу на област односа које штите, јер приватни сектор по правилу изостаје. Тиме, захтеви за доношењем Закона о родној равноправности и Закона против дискриминације постају ургентни.

Родно осетљива евиденција: Из званичне статистике се могу идентификовати области мање заступљености и неравноправности жена, али се то не препознаје као индиректна и системска дискриминација (нпр. у образовању, запошљавању, социјалној и здравственој заштити, заштити од насиља у породици и сл.). Евиденција коју воде службе које се финансирају средствима из буџета није родно осетљива и доступна у довољној мери, тако да је немогуће добити релеванте и поуздане показатеље индиректне дискриминације жене. Треба истаћи значајан напредак који су оствариле *Национална служба за запошљавање* и *Републички завод за статистику* када је у питању родно осетљива евиденција и статистика, али још увек недовољан да би се континуирано пратили, истраживали и анализирали подаци о положају жена.

У статистикама недостају информације о статусу жена припадница мањина и маргинализованих група: Ромкиње, избегле и расељене, мигранткиње, стране држављанке,

жене са инвалидитетом, жене из сеоских средина, старије жене, жене у затвору и притвору, жене са психички измењеним понашањем, сиромашне жене, самохране мајке, лезбејке, женска деца и сл.

Члан 2 – препоруке:

1. Темељно и континуирано прати спровођење нових законских решења која садрже забране дискриминације и афирмативне акције за жене, посебно у домену ефикасности судске заштите. Обезбедити економски приступачну заштиту од дискриминације. Омогућити и развити друге облике заштите (осим судске) од дискриминације.
2. Подржати континуирано праћење, истраживања и анализе, као и промоцију интегративних приступа у сузбијању и превенцији свих облика дискриминације, посебно у односу на Ромкиње, жене са инвалидитетима, жене са историјом психијатријације, лезбејке, жене са историјом насиља, жене ХИВ+, жене у проституцији, самохране мајке, избеглице и расељена лица, жене без пребивалишта, странкиње. Откривати најћешће вишеструке облике дискриминације те унапредити механизме њиховог спречавања.
3. Увести систематску едукацију представника полиције, тужилаштва и судова, као и управних органа, о дискриминацији жена, посебно о облицима и врстама индиректне и вишеструке дискриминације.
4. Користити Конвенцију као правно обавезујући инструмент за заштиту људских права. Третирати насиље против жена, укључујући и насиље у породици, као кршење људских права жена према Конвенцији.
5. Унапредити и учинити доступном актуелне евиденције и статистике о женама у свим областима. Израдити годишње приказе/публикације родно осетљиве статистике и обезбедити њихову организовану дистрибуцију представницима извршне и законодавне власти.

Члан 3 – Развој и напредовање жена

Период 1992-2002.

Слаби механизми за родну равноправност

Институционални механизми за постизање родне једнакости основани током овог периода су били слаби и имали су нејасне мандате и *ауторитет*. Један механизам је био установљен у оквиру савезне власти – Југословенски комитет за сарадњу са УНИЦЕФОМ и за унапређење положаја жена. Ипак, и положај и ауторитет овог комитета су остали нејасни (неки службени документи који су регулисали основе савезних министарстава и административних тела нису спомињали овај комитет, Паиванчић, 2002). Успостављање механизма за родну равноправност је иницирано у АП Војводини. Функционално тело: Секретаријат за рад, запошљавање и родну равноправност је формиран 2002. и неки покушаји да се успоставе оперативни механизми за родну равноправност на локалном нивоу (Нови Сад, Бечеј) су били вредни пажње (Паиванчић, 2002).

Као део великог програма, чији је циљ био повећање броја жена на свим нивоима на којима су се доносиле одлуке, ОЕБС је иницирао обуке и организовао је механизме за родну равноправност – контакт тачке за родну равноправност (особе или тела за родну равноправност и једнаке могућности) на локалном нивоу. После организовања тренинга о родној равноправности, ова локална тела су успостављена у 14 градова у Србији у 2002. Следећи смернице Платформе из Пекинга, Нацрт акционог плана за жене је сачињен у марту 2000., али већина предложених мера нису били спроведене (анализе које су обављене за потербе овог плана су коришћене у писању овог извештаја).

Период од 2003. до 2006.

Механизми за успостављање равноправности полова: На *националном нивоу* у Србији су успостављени: Одбор за равноправност полова у Народној скупштини РС (2003); Савет за равноправност полова Владе РС (2003, односно 2004); На нивоу *Аутономне покрајине Војводина*: Секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова (2002), стално радно тело Секретаријата - Савет за равноправност полова (2002), Одбор за равноправност полова у Скупштини АП Војводине (2003), Покрајински завод за равноправност полова (2004); На нивоу *општина*: Лица и тела за равноправност полова и једнаке могућности на општинском нивоу (у оквиру пројекта ОСЦЕ, до 2005 у 50 општина). Ова тела нису имала довољно јасне мандате, а нема ни података о активностима и ефектима рада, као и да ли су «преживели» промену локалних власти (2004).

Током рада, Одбор за равноправност полова у Народној скупштини РС (даље Одбор НСРС), није имао организовану сталну стручну подршку, нити дефинисану политику сарадње са НВО, што је умањило број активности из надлежности Одбора (пре свега везано за законодавну политику државе).

Одбор НСРС је састављен од 15 чланова свих парламентарних странака (од којих 5 чланова Српске радикалне странке – екстремна десница), а у периоду 2004-2006. одржао је 27 седница. Одбор је иницирао израду Закона о равноправности полова (јул 2004); предлагао амандмане (на закон о финансијској подршци породици са децом, породични закон, кривични законик); организовао презентацију нацрта закона против дискриминације (2004.) и истраживања о политичкој партиципацији жена (НДИ); иницирао поступање у случају

дискриминације у предузећу «ИПОЛ Севал» (захтев Министарству рада, запошљавања и социјалне политике да преиспита дискриминацију жена по чл. 18 Закона о раду); иницирао састанке, размене искустава и сарадњу са међународним организацијама (ОСЦЕ, НДИ, ГТФ СП), едукацију чланова о родној равноправности (Глас разлике 2004); посете локалним одборима и комисијама за равноправност полова (подршка ОСЦЕ); На 13. седници донета је одлука о формирању Пододбор за права детета (иако у Скупштини постоји Одбор за здравље и породицу), што указује на тенденцију повезивања жена са традиционалним улогама. (подаци из записника седница Одбора са вебсајта Народне скупштине).

Одлуком О образовању Савета за равноправност полова ("Сл. гласник РС", бр. 13/2003, 83/2004 и 3/2005) формиран је Савет као стручно саветодавно тело Владе РС. Децембра 2005. На вебсајту Владе РС и МРЗСП не могу се наћи годишњи програм рада, нити годишњи извештаји о раду Савета. Иако је Пословником о раду Савета дефинисана јавност рада, на директно питање представница женских НВО о доступности годишњих извештаја о раду, добијен је одговор да је Савет одговоран искључиво Влади РС. Из јавних изјава представника Савета може се закључити да Савет реализује различите пројекте. Не постоје доступне информације о броју, врсти и резултатима пројектних активности, о буџетима (државна средства и средства из међународних донација), као ни о оствареном утицају на унапређење положаја жена или промену владине политике. Из тог разлога, немогуће је установити шта је Савет урадио у односу на 5 кључних задатака дефинисаних Одлуком о образовању Савета: *разматрање усклађености домаћег законодавства са међународним конвенцијама; праћење и анализа примене закона и међународних конвенција; предлагање мера и давање препорука Влади за измене закона; праћење стања, оцена ефеката и обавештавање Владе о положају жена*; Стиче се утисак да Савет не користи позицију и овлашћења институционалног механизма. Досадашње пројектне активности немају значајнијег утицаја на политику, укључујући и законодавну, Владе РС.

Савет је приступио изради Националног плана активности за побољшање положаја жена и унапређење родне равноправности (НПА), укључујући представнице 33 женске НВО и независне експерткиње именоване од Савета. Организована је широка јавна расправа о нацрту Националног плана. Документ није усвојен до краја 2006. (нема података да ли је нацрт мењан и да ли је Влада о њему расправљала).

Савет чине представници 7 министарстава (министарство просвете и спорта, финансија, унутрашњих послова, рада, запошљавања и социјалне политике, здравља, културе, за државну управу и локалну самоуправу), као и "истакнути научни радници и представници удружења за питања равноправности полова", а председник је министар у Министарству рада, запошљавања и социјалне политике (МРЗСП), те Савет није «независно владино тело» (као што стоји у државном извештају у параграфу 84).

Утицај на НПА: Женске НВО су показале значајну упорност у настојању да остваре утицај на документ НПА. Коментари чланице Савета и Тима за писање НПА (експертска група) током израде документа указивали су на неспособност да се разуме суштина одговорности (према стандардима недискриминације и равноправности полова, а не у одбрану Владе и/или државне политике). Неки од коментара били су: «Ниједна Влада на свету неће усвојити неки документ или наручити истраживање које је критикује. Превелика су очекивања од овог документа». Или: «Конференција не би требала да служи за дискусију и исказивање незадовољства, већ за промоцију документа. То није простор где ће нека од нас испољити неко неслагање. Морамо да се подржавамо када дођемо на ту конференцију, а не да се критикујемо». Став «лажне солидарности» и страха од критичког мишљења, условили су агенду Конференције о НПА без времена предвиђеног за питања и

дискусију, али и експлицитну забрану представници НВО да постави питање Председнику Савета.

Не постоји могућност деловања тела за родну равноправност по индивидуалним жалбама, пријавама и извештајима. Ниједно од формираних тела не може самостално да се упушта у процену постојања дискриминације и прибављање података у појединачним случајевима. Ниједно од формираних родних тела нема могућност доношења обавезујућих одлука. Оба национална механизма немају мандате за све обавезе које проистичи из Конвенције. Држава није обезбедила одговарајуће позиције и знање, одговарајуће особље (административно и стручно) и одговарајућа средства да би механизми остваривали и оне активности за које су овлашћени. Није обезбеђена координација у деловању механизма на различитим нивоима. Механизми за родну равноправност користе ресурсе женских НВО, али не показују довољну спремност за дефинисање правила о начинима комуникације, обезбеђивању јавности рада, поштовању видљивости и власништва рада и идеја женских организација. Истовремено је приметан тренд систематске маргинализације независних невладиних организације од владиних институција.

Законодавни оквир: Србија нема Закон о равноправности полова. Предлог закона је скинут са дневног реда Народне скупштине РС септембра 2006.

Закон о равноправности полова – одсуство јавне расправе: Одбор за равноправност полова Народне скупштине донео је одлуку о изради нацрта закона (2004). Уз финансијску подршку УНДП ангажована је експертска група (6 професора правних факултета). Консултативни процес је затворен између представница механизма (Одбор, Савет, Секретаријат) и међународних организација (ОСЦЕ, УНДП). Нацрт закона је објављен на вебсајту Одбора априла 2005. Организовано је неколико презентација нацрта закона, али не и јавне расправе на којима би се образлагали амандмани. Радна група није показала интересовање за предлоге НВО, а представнице механизма за равноправност полова и међународних организација нису подржале НВО у настојању да утичу на нацрт. НВО Глас разлике предложила је 40 амандмана (већина у вези са дефиницијом појмова, сфером рада, образовања и социјалне политике) и инсистирала на јавној расправи, као могућности утицаја на нацрт закона. У дугом и непријатном процесу, уз подршку председнице Одбора, усвојени су амандмани Гласа разлике. Била је то прва у низу конфронтација неколико утицајних (углавном београдских) НВО са механизмима за равноправност полова. Наредне су се односиле на питања јавности рада, учешћа НВО и могућности остваривања утицаја, на критички однос према врстама и ефектима активности и сл.

Независне институције за равноправност полова: Србија има Закон о заштитнику грађана (2005), али још увек није изабрана особа за то место, а не зна се када и на који начин ће бити организован рад ове службе. АП Војводина има Одлуку о покрајинском омбудсману (Сл. лист АПВ бр. 23/2002) и установила је Омбудсмана, «као независан и самосталан орган који се стара о заштити и унапређењу људских права и слобода свих, надзире примену прописа, контролише законитост и ефикасност поступања и истражује рад органа управе», како би штитио/ла људска права. Омбудсмана има 5 заменика, од којих један за равноправност полова. Годишњи извештаји о раду Омбудсмана су доступни јавности на вебсајту. У извештају заменице за равноправност полова (2004. и 2005.) нема података о: *примени закона и других прописа из области људских права; о кршењу људских права и обавештењима које је Омбудсман тим поводом послао и коме; о броју и врсти преставки поводом кршења људских права које је Омбусман примио и испитао; о броју и врсти посредовања у мирном решавању спорова и иницирања кривичних, дисциплинских и других поступака код надлежних органа у случају кршења људских права*. Подаци о

организованим скуповима, обукама и кампањама, иако значајни, нису основна функција и надлежност овог института.

Извештај 2005: поглавље 4. Равноправност полова: Структура представки: У делу извештаја који говори о представкама жена није приказана структура поднетих представки (по врстама, областима и јавним службама на које се односи), а нема ни информација о томе шта је заменица Омбудсмана урадила у вези пристиглих представки (начин испитивања, обавештења, посредовања, иницирање кривичних, дисциплинских и других поступака и ефекти покренутих поступака). Цитирамо цео извештај о структури представки: «Од укупно 623 представке у 2005. години, жене су поднеле 223, а лично или телефонски обратило се још око 200 грађанки, што је око трећине свих представки и трећина обраћања канцеларији. Као и мушкарци и оне се углавном жале на рад судова, на питања у вези са просторним планирањем и комуналним пословима, као и на рад управе и јавних служби, према којима исказују неповерење. Ту су затим жалбе у вези са радним односима, пензијама и социјалним давањима, као што је материјална помоћ, или коришћење општинских станова. Највише притужби жена односило се на породичне проблеме који произилазе из развода брака и поверавања деце на бригу и старање, тако да се центри за социјални рад појављују као службе на које се жене често жале. Значајан број жена које су нам се обратиле, жали се на сиромаштво. Није занемарљив број оних које недостатак финансијских средстава наводе као разлог због којег не могу да покрећу и воде судске поступке».

Члан 3 – препоруке:

1. Јасно дефинисати подручја рада и координацију свих родних механизма у Србији. Обезбедити да институционални механизми за родну равноправност на националном нивоу имају јасне ингеренције, одговорности и транспарентан рад
2. Оставривати задатке дефинисане одлукама о оснивању институционалних механизма, првенствено у односу на праћење и надзирање примене Конвенције, међународних уговора о људским правима, препорука ЦоЕ, закона и прописа РС. Остваривати утицај на извршну и законодавну власт у правцу измена и допуна националног законодавства у складу са Конвенцијом. Подстицати извршну и законодавну власт и државну управу у коришћењу и поштовању Конвенције и националних закона који дефинишу дискриминације по полу.
3. Обезбедити надлежност институционалних механизма за поступање по индивидуалним жалбама, пријавама и извештајима о дискриминацији. Обезбедити надлежност за самосталне процене постојања дискриминације и прибављање података у појединачним случајевима. Обезбедити могућност доношења обавезујућих одлука. Подстицати коришћење јавног простора за информисање и извештавање о Конвенцији и примени закона.
4. Подржати независни мониторинг рада институционалних механизма од НВО. Организовати евалуацију рада новооснованих механизма након 2 године њиховог рада.
5. Осмислити институционалне механизме на локалном нивоу у складу са потребама. Јасно дефинисати њихове одговорности и задатке и успостави јавност рада уз обавезу годишњег извештавања о раду.
6. Систематски едукаовати чланице/чланове институционалних механизма за родну равноправност на свим нивоима. Организовати специјализоване едукације

државних службеница/службеника на свим нивоима. У едукацију укључити образовање о посено маргинализованим групама жена: Ромкиње, жене са инвалидитетима, избегле и расељене, лезбејке, жене са менталним проблемима, странкиње и друге.

Члан 5 – родне улоге и стереотипи

Период 1992-2002.

Стереотипи - допринос медија: Током деведесетих медији контролисани од стране државе су били битан извор тровања нације агресивним националистичким концептима, и на веома важан начин су дали допринос стварању атмосфере „дивљења насиљу“, нудећи слику о агресивном мачо мушкарцу или милитантном ратнику као позитивни узор. Стереотипи и сексистичка слика жене у медијима је подржавала традиционално виђење породичних улога и дала је допринос распрострањеној толеранцији за насиље над женама. Етнички мотивисана силовања, извршена од стране српских јединица током ратова у Босни и Хрватској су негирана у државним медијима. Српске жене које су силоване током ратних догађања и које су пребегле у Србију су добиле умерену пажњу. Осуђујућа слика дата о овоме од стране неких новинара је упечатљива, нпр. покушај да се сексуално злостављање деце повеже са неким популацијама, као што су роми и избеглице (Попадић, 1999.). Глас НВО сектора није могао да се чује у државним медијима. Чест начин осликавања НВО сектора је „издајници“, „НАТО шпијуни“ и слично.

Једна приватна ТВ станица „Палма“ са скоро националном покривеношћу је отворено промовисала сексуално насиље. Не само да су омогућили да цела нација гледа тешке порниће сваке ноћи, годнама, већ су такође имали и много реклама о порно филмовима. Рекламе су укључивале и следеће: „инцест“, „труднице“, „сализам“, „педофилија“, „чудно“, „животиње“, „содомија“, итд.

Порно часописи су се редовно продавали. Службе за пословну пратњу и „еротске“ телефонске линије су се често оглашавале. Није постојала било каква специфична забрана за овакву врсту огласа, једина „регулатива“ била је да се дупло наплаћују, као што је један запослени у једној медијској агенцији потврдио. Сексуално увредљиви огласи су били чести (видети анекс – пример једног билборда), и неки стручњаци су указивали на то да би приватизација могла да претвори Србију у „рај за порно индустрију“.

После политичких промена 2000., питање насиља над женама је добило већу пажњу у медијима него рпе тога. Представници женских НВО су добиле више простора у медијима. Међутим, није било напора да се уведе *родно неутралан говор и уредничке политике*.

Период 2003-2006.

Ниједна систематска стратегија се није применила да би се смањили родни стереотипи у медијима: По питању представљања жена у медијима, државни извештај Комитету признаје (параграф 82) да је „слика жене у медијима још увек стереотипична и дискриминаторна, док Влада нема ниједну обавезу да одговори у случајевима дискриминисања против жена у медијима“. Влада би требала да се подсети да Закон о радиодифузији и Закон о јавном информисању (2003) забрањују говор мржње. Као што каже у члану 38. овог последњег закона, забрањено је објављивати инфомације путем којих се подстиче на дискриминацију, насиље илии мржњу против једне групе људи због њиховог припадања или неприпадања некој раси, вери, нацији, етничкој групи, роду или због њихове сексуалне оријентације. Ниједна систематска акција није покренута од стране владиних тела ради спречавања стереотипичног и дискриминаторног приступа женама у медијима. Група од 30 женских НВО које су предузеле правну процедуру против једне

(веома популарне) националне емисије која је била нарочито дискриминаторна према женама.

Удружења медијских професионалаца (АНЕМ и Удружење новинара Србије) су усвојиле добровољне кодексе понашања које спречавају сваки облик дискриминације (укључујући родну дискриминацију) током извештавања.

Скорије је једна позната тв и радио станица (Б92) увела родно осетљиви говор у својим програмима. Женске НВО су годинама лобирале за такву промену и сматрају ову новину као веома битан помак у борби против родне дискриминације у медијима.

Државни извештај спомиње (параграф 82) да су многе успешне кампање спроведене против породичног насиља, трговине људима и у прилог економској једнакости. Међутим, извештај не спомиње да су ове кампање биле организоване редовно од стране женских НВО (држава их није ни иницирала ни финансирала). У једној кампањи коју је иницирао Женски аутономни центар, коришћени су исечци из штампе о 31 жени које је убио муж или партнер и како се извештава, ови фатални случајеви су се догодили између јануара и новембра 2003. (ЕБАРТ консалтинг, документација, 2003.). Различите женске НВО (АЊИН, ДИЦЕНС, АСТРА) су такође извршиле истраживања о слици жена у медијима. Једна компаративна студија (урађена у 9 држава у Источној Европи, Јеремић, 2003.) се фокусира на презентацију различитих облика насиља над женама у медијима. У Централној Србији, већина чланака (81%) је публикована у одељцима о кривичним активностима и новинари су поклањали највише пажње сексуалном насиљу, много више него њихове колеге у другим државама (58% чланака у Централној Србији у поређењу са просеком за Источну Европу који је 32%). Тако је у Србији фокус новинара на сексуалним злочинима, нарочито против малолетника и на великом телесном насиљу (нарочито драматичним инцидентима са употребом оружја и смртним исходом) док су други облици насиља доживљавали мање пажње. Такође је утврђено да су правне процедуре и кажњавање починилаца ретко изазивали интерес медија (7 до 9% чланака, Веселиновић, 2003). Та сазнања су у складу са ставом активиста из НВО сектора да су новинари фокусирани на „крваве“ и „сензационалне“ случајеве насиља против жена и да ретко прате или истражују инциденте на аналитички начин, тако да јавност добија утисак да су државне институције немоћне у процесу кажњавања починилаца. У скорије време, неки медији су побољшали свој приступ према проблему насиља над женама, али држава није установила ниједну системску стратегију за подизање свести о овим питањима у јавности.

Члан 5а – препоруке:

1. Усвајање прописа који ће омогућити коришћење родно осетљивог говора у медијима.
2. Стварање тима (у коме су укључени представници државних тела, медија, постојећих анализа и развоја свеукупне анализе представљања жена у медијима,
3. Организовање састанка са медијским уредницима са циљем представљања горенаведених анализа и дизајна плана за смањење стереотипног представљања жена у медијима.
4. Постављање тимова за родно осетљиву уредничку политику у државним медијима и омогућавање сталног надзора над њеном применом (од стране независних тела).

Генерална препорука 19 – насиље над женама

Период 1992-2002.

Породично насиље: правна регулатива: Насиље над женама није било схваћено као посени облик насиља у Србији. Није било посебних закона или одредби које су се тицале породичног насиља. Још увек *се крио иза других облика насиља, као телесна повреда, угрожавање личне безбедности, итд.* (Алексић и Лукић, 2000). У марту 2002., Кривични законик (Службени гласник РС 10/2002) је увео члан 118а, Породично насиље, као резултат дугогодишњег лобирања женских група, са подршком члана скупштине Лејлом Руждић Трифуновић. Закон је такође дефинисао силовање у браку као и сексуално узнемиравање на радном месту као криминалне активности.

Сексуално злостављање: правне одредбе: КЗ је дефинисао силовање као акт *насилног сексуалног односа између мушкарца и жене који нису у браку* (члан 103, Алексић и Лукић, 2000). Поред овога, силовање је било кажњиво казном затвора од једне до десет година, али само под условом да жртва има мање од 14 година, и минимална казна је била од 3 године (постојали су и посебо тешки облици силовања, који су били кажњиви са 3 до 10 година затвора). Међутим, закон је измењен 2002. године. Чин силовања у браку је криминализован, и казне за различите сексуалне злочине су повећане (за две године). Обично је жртва морала да доказује да она заиста није хтела да има сексуални однос (односно реално и озбиљно опирање) и да је опирање трајало током трајања целог коришћења силе. Уколико се жртва само опирала на почетку и касније одустала, то се више није сматрало опирањем. Такође је постојао злочин противприродног блуда услед коришћења позиције ауторитета. Инцест је дефинисан (члан 121 КЗ) као сексуални однос између директних крвних сродника и међу браћом, са казном до три године затвора. Није постојала недвосмислена разлика између добровољног и насилног сексуалног односа, или између крвних сродника, без обзира на то да ли су одрасли или малолетници. Усвајајући тако нејасан став према делима почињеним од стране одраслог крвног сродника, закон је оставио ово питање судовима, па није постојала стварна и добро усађена заштита деце од сексуалног злостављања. (Алексић и Лукић, 2000).

Породично насиље – предпостављена учесталост: Званични статистички подаци нису постојали, тако да су једини извори информација биле СОС линије и лимитиран број студија, које су сачиниле НВО. Анализе о породичном насиљу су урађене са узорком од 700 одраслих жена у 7 градова Србије у 2001. (Николић – Риставић, 2002) и показале су високе стопе насиља. Свака трећа жена је изјавила да је била жртва телесног, а свака друга психолошког насиља, док су око 9% изјавиле сексуално насиље. Закључци о **телесном насиљу** су били веома узнемиравајући, јер су били **већи** него они у суседним државама са сличним социјалним и економским проблемима као и културолошким одликама (нпр. Македонија, Бугарска). Резултати истраживања су указивали на то да су необразоване и сиромашне жене као и оне које су биле економски зависне чешће биле изложене телесном насиљу (што је такође повезано са лошим економским стањем породице). С друге стране, сви облици насиља су били чешћи у породицама где је отац / муж зарађивао мање него жена, или где је жена зарађивала за породицу, што је имплицирало да економска маргинализација мушкараца доприноси насиљу (мушкарци који не могу да испуне очекивања везана за традиционалне родне улоге често искаљују свој бес према женском партнеру). Генерално, теорија о међугенерациском преносу насиља је потврђена. Прва студија, која је урађена са малим узорком жена из Београда (Николић – Риставић, 1994) показала је да се насиље погоршало када се муж / партнер или син вратио са ратишта, као и услед избеличког статуса и смањења економских могућности (Николић – Риставић, 1995).

Бивши ратници су користили тешко наоружање или бомбе како би претили жртвама (често су сачували „сувенире са ратишта“). Једна велика студија је укључила низ питања на ову тему и открила да је 15% жена било жртва породичног насиља. Већина жена је тврдила са су и *друге жене* жртве – 38% да су познавале неке, а 21% да су познавале пуно жена жртва (СЦАН, 2001). Може се предпоставити да је насиље било присутније него што ове налазе указују, односно да су жене често биле несигурне да говоре о томе отворено. Ромске жене и девојчице су такође биле жртве породичног насиља, али ниједна анализа се није фокусираола на њихове специфичне проблеме. Насиље је често пријављивано и преко СОС линија. У 2001. Саветодавни центар за породично насиље је добио више позива (3910) него било које друге године. Девојчице су такође биле жртве насиља које се догађало у оквиру везе или ван ње. Центар за девојчице у Београду, који ради са младим женама (годишта од 12 до 22) добио је 3000 позива током 6 година, насиље је пријављено у 16% случајева. Анализа случајева жена у затворима је показала да су многе жене које су починиле убитство мужа, партнера или члана породице имале дугогодишње искуство телесног или сексуалног насиља. Једна је била жртва насиља од стране свекра годинама, и убила га је када је покушао да је силује (Николић – Риставић, 2000).

Институционални одговори породичном насиљу: Заштитне мере против породичног насиља не постоје у законодавству (нпр. избацивање насилника из куће) и третман жртва у државним институцијама је често указивао на традиционална схватања о породичним улогама са ставом „породично насиље је приватна ствар“. Мере предузете од стране социјалних радника и судова су често показивале тренд заштите породице а не жене која је преживела насиље. Често су имали тенденцију да држе чланове породице заједно на штету жене (видети ниже). Аутономни женски центар (1998) је анализирао случајеве о којима су известиле СОС линије од 1991. до 1993. Инциденти су се тicali насиља или тешких претњи, али су жрве биле незадовоље одговором службених институција (нпр. 79% жена које су тражиле полицијску заштиту је нису добиле). У већини случајева (71%) није било судских процедура. Ромкиње су имале посебне препреке у сарадњи са институцијама. Жртве које су интервјуисане током једне студије (Лукић и Јовановић, 2001.) су рекле да су социјални радници и полицајци покушавали да одрже породицу заједно јер „*је то у најбољем интересу деце*“. Дубински интервјуи са 40 професионалца (полицајаца, адвоката, тужиоца и судија) су показали да они не познају синдром „претучене жене“. По њиховом мишљењу, судови не би требали да разликују породично насиље од других облика насиља јер је „*насиље насиље, где год да се догоди*“ (Лукић и Јовановић, 2001). Како би омогућили бољу заштиту жртва, женске НВО су организовале велику мрежу СОС телефона, саветовалишта и неколико склоништа. Капацитети склоништа су лимитирани. Пошто немају сталну полицијску заштиту, неки су зтаворени после напада бивших мужева жртва.

Жртве и држава – анализа судске праксе:

Правни стручњаци (Лукић и Јовановић, 2001) су анализирали 1224 судска случајева који су се догодили између 1995. и 1998. општих насилних злочина - тешке телесне повреде, употреба оружја у тучи, итд. У ствари, 30% ових насилних злочина се догодило у породици, жртве су углавном биле бивше супруге/партнери, и скоро пола случајева је укључивало тешке телесне повреде или употребу оружја. Две недвосмислене чињенице сведоче о политици суда по питању породичних случајева - уколико се упореди са другим инцидентима (ван породица) шансе да јавни тужилац одбаци оптужбу су биле веће и шансе за заторску казну су биле мање. У 53% случајева породичног насиља починилац није кажњен (већином јер је тужилац одбацио оптужбу). Починилац је проглашен кривцем у 37% случајева. Најчешћа казна је била условна (75% свих који су проглашени кривцима). Само 5% починиоца су кажњени затвором. Анализа најчешћих разлога за смањење казне је доказала веома благу политику кажњавања и став против жртва. Разлози су били следећи: а) јер је лице отац, б) чињеница да су признали злочин, самокритика, показивање

кајања, обећање да се то неће више поновити, в) економски статус-чињеница да понекад финансијски подржавају жртву. Један „сликовити случај“ је приказан у анексу.

Скривено сексуално насиље – резултат институционалне политике? Бројке скривеног сексуалног насиља су вероватно биле високе. Свеобухватне студије са женама нису биле извршене. Једина национално репрезентативна студија се фокусира на малолетнике и указивала је на „социјалну невидљивост“ сексуалног насиља, можда чак и прећутно социјално одобравање (Бранковић 1999-2002).

Свака осма девојчица у Србији је била жртва сексуалног злостављања или сексуалног узнемиравања. Анализе насиља имплицирају да су жртве већином малолетне девојчице (просечна старост 16.60) док су починиоци били одрасли мушкарци (26.86) већином блиски рођаци жртве, блиска породица, момци, родбина, шефови, породични пријатељи, итд. Мада је насиље било тешко (силовање, покушај силовања, инцест, итд.) по правилу није било пријављено родитељима или било којој званичној институцији. Само 2% починилаца су били пријављени СОС телефонима и 16% полицији. Најзначајнији разлог за ниске нивое пријављивања био је: жртвин страх да ће је локална заједница кривити, или страх од освете починиоца. Ставови према званичним институцијама могу да разјасне разлоге за ниске нивое пријављивања – малолетници нису имали поверења у судове, социјалне раднике, полицију или било коју званичну институцију, док су највише поверења имали у саветовалишта, мада не превише.

Ова сазнања о ниској стопи поверења у институције слажу се са статистикама о пресудама као и са искуствима женских НВО које су давале подршку жртвама. Пошто је сексуално злостављање тешко доказати, многи оптужени починиоци нису осуђени, или су добили благе казне. На пример, 250 силовања је пријављено у 1997. и само 103 оптужена починиоца су били осуђени. Најчешћа пресуда је била између 6 месеци и 2 године затвора. Прецизније, 31 починилац је осуђен на казну затвора до 2 године, док је 25 осуђено на 6 месеци затвора (Алексић и Лукић, 2000). Процедура која је предвиђена за пријављивање силовања је била таква да је свакако водила ка поновном преживљавању трауме од стране жртве. Жртва је морала да приложи изјаву која описује инцидент, са свим детаљима, 6 – 7 пута током медицинског, полицијског и судског истражног процеса; поред тога, истражне радње су већином водили мушкарци. Лекари, нарочито у руралним срединама, понекад нису следили никакав протокол током прегледа жртава силовања. Починиоци су често претили / присиљавали жртве да одбаце оптужбе, и неколико њих (као што је једна жена полицајац рекла) су нудили новац жртвином оцу.

Сексуално злостављање деце: Свеобухватна студија која је спроведена током деведесетих (Мршевић, 1997) је анализирала правне одредбе које су се тичале инцеста и непотпуне механизме који би пружали помоћ жртвама инцеста. Студија је такође садржала интервјуе са жртвама инцеста и неколико упечатљивих анализа случаја. Међутим, треба напоменути да је сексуално злостављање у коме су починиоци блиски рођаци жртава (посебно инцест) било најмање „видљиво“ службеним институцијама. Само 1 до 2 случаја сексуалног злостављања деце је пријављено полицији у Београду годишње, док је Инцест траума центар, женска НВО која пружа помоћ жртвама имала у просеку 5 пријављених случајева недељно (Попадић, 1999). Центри за социјални рад су већином избегавали раздвајање детета од члана породице који је био починилац, јер би таква интервенција била схваћана као „велика одговорност“ (Попадић, 1999). Ова политика је понекад водила ка рецидивном понашању, као што је један полицајац описао „*починиоци би требало да буду изоловани од окружења где су починили злочин, и требало би да буду стављени у затвор, али су већином остављени ту где су, па имамо рецидивно понашање. На пример,*

проследили смо случај инцеста тужиоцу, али је починилац ван затвора, случај је стављен у регуларну процедуру, и после три месеца, суд не може да реши проблем сахране детета које је рођено због инцеста. Нажалост, исто се поново догодило. Поново инцест и поново мртворођено дете“ (Лукић и Јовановић, 2001).

Сексуално узнемиравање – стање свести: сексуално узнемиравање је постало кривично дело 2002., али механизми за ефективну заштиту или превенцију нису били спроведени (нота: узнемиравање на радном месту је разматрано у другом поглављу). Једна студија Универзитета у Београду је анализирала 5890 студената – на неким факултетима, и скоро сви су указали на исте професоре као на оне који узнемиравају – нападнују женске студенте, и чак су специфицирали њихова имена (Бета, 04. јул, 2001). Јавност није била информисана о мерама које су спроведене, (уколико их је и било) против ових професора. Генерално гледано, начин на који се ово питање третирао у јавности је било често увредљив према женама. Сексуално узнемиравање је узето као део „менталитета“ у балканским земљама. Добро познат случај у 2002. је имплицирао могуће промене у политици (али не у схватању јавности). Заменик премијера, бивши генерал ЈНА, и лидер социјалдемократске странке (једна од странака у ДОС коалицији, односно владајуће коалиције у то доба) је оптужен за сексуално узнемиравање гласноговорнице странке. Инцидент је добио претерану покривеност медија и узроковао је „лавину“ коментара. Влада је одлучила да отпусти заменика премијера, без обзира на могуће мотиве владе, јавност је по први пут добила поруку да сексуално узнемиравање не може да се толерише. Генерално гледано, само женске НВО су до сада преузеле одговорност да преузму заштитне мере са фокусом потреба жена и да дижу свест о насиљу који има за основу родне разлике. Дошло је време да се укаже на одговорност државе, да се примене превентивне и заштитне мере, да се понуди успешни опоравак жртвама, као и да се омогуће „контролни механизми“ који би омогућили повратне информације од клијена-жртва (нпр. да сли су задовољне или не указаним услугама).

Период 2003-2006.

Породично насиље

Државне стратегије: Република Србија нема Национални план за борбу против насиља над женама, нити посебно тело које би се бавило овом проблематиком. Октобра 2005 израђен је Полазни оквир националне стратегије против насиља који не препознаје родну димензију насиља. Израдила га је радна група формирана при Министарству рада, запошљавања и социјалне политике (даље МРЗСП). Иако су статистички подаци женских НВО укључени у овај документ (анализа стања) у његовој изради није учествовала ни једна НВО која се бави насиљем над женама. Документ не покрива силовање и сексуално насиље, не експлицира насиље у породици над женама, насиље у послератним приликама, нити уговорене бракове. Родно неутралним терминима (лице, особа) се додатно умањује видљивост родне димензије насиља у породици, иако статистика кривичних дела указује да су жене жрве у 80%, а мушкарци учиниоци у 92% случајева.

Република Србија не издваја средства из буџета за НВО за борбу против насиља над женама. МРЗСП у сарадњи са УНДП формирало је 2003 Фонд за социјалне иновације (даље ФСИ) који додељује средства у домену социјалних услуга. ФСИ од новца са буџета РС финансира искључиво јавне установе, а финансирање НВО је искључиво од иностраних донација. Промена политике ФСИ приметна је након промене власти 2004. У 2005 и 2006 години чешће су финансиране хуманитарне и традиционално оријентисане организације

(Коло српских сестара, Мерхамет, Библијска лига), а мање или скоро никако организације које насиље над женама третирају као људско право жена. Претпоставка је да је ФСИ у овом периоду био под утицајем државних структура чија је политика, иако декларативно демократска, суштински традиционалистичка и клерикалистичка.

Законодавство: Након 2004. видљива је тенденција назадовања у погледу законске регулативе у области казнене политике у односу на насиље у породици, сексуално насиља и сексуално узнемиравања. Изменама и допунама **Кривичног закона** 2005 (Сл. гласник РС 85/05) смањене су казне за кривично дело насиље у породици (у односу на Закон из 2002). Закон не препознаје прогањање (стокинг) као кривично дело. **Породичним законом** донетим 2005 (Сл. гласник РС 18/05) уведене су мере заштите од насиља у породици (чл. 198). Одређен је широк круг лица која се у смислу претходног члана сматрају чланом породице (чл.197). Поступак је нарочито хитан (чл.285), тужба се не доставља туженом на обавезан одговор (чл. 204. ст.2.), суд је дужан да поступак спроведе на највише *два рочишта* (чл. 204. ст.3.), прво рочиште треба да буде одржано у року од *8 дана* од дана пријема тужбе у суду (чл. 285. ст.2.) и другостепена одлука треба да буде донета у року од *15 дана* од дана кад је жалба достављена другостепеном суду (чл. 285. ст.3.). Ико је закон добар недостају мере третмана насилника, мере обавезног лечења од алкохолизма и зависности, а тужени (учинилац) има могућност да тражи укидање мера, што није пракса других законодавстава. Новоуведеним петим ставом о оквиру члана коју инкриминише насиље у породици Кривичног законика санкционише се свако кршење мера заштите. **Закон о прекршајима** (Сл. гласник РС 101/05) иако специфично не регулише тематику насиља у породици (већ кршење јавног реда и мира), предвиђа заштитне мере (чл. 46) обавезног лечења алкохоличара и наркомана и забрану приступа оштећеном, објектима или месту извршења прекршаја, што се може користити и у случајевима насиља у породици.

Спровођење закона: Изречене казне за кривично дело Насиља у породици указују на тенденцију благог кажњавања – највише је условних осуда и новчаних казни. Казне затвора се одређују у трајању који представља *законски минимум*. Иако законски добро решене мере заштите се не примењују. Статистик пресуђених мера до сада није била јавно доступна (евиденцију воде ЦСР). Искуство НВО Аутономни женски центар (даље АЖЦ) на 10 клијенткиња које су заступане у парницама за мере заштите показује:

- изразиту *неефикасност* парничних поступака, чиме се битно умањује смисао мера заштите (спречавање поновног извршавања насиља и отклањање околности које погодују или подстичу понављање насиља),
- *високу цену коштања* процеса за остваривање права на заштиту од насиља у породици, што посебно погађа сиромашне жене, додатно умањујући њихове ресурсе да изађу из насиља и сиромаштва.

Пример: Током 2006. од 10 парница које је водио АЖЦ, *само 4* су окончане пресудом, 4 се још увек воде, а у 2 случаја клијенткиње су одустале од тужбе, једна после 6 рочишта и једна после 2 рочишта. Просечна *дужина трајања* поступка у 4 пресуђена случаја била је 6,5 месеци (најдуже 10 месеци, најкраће 4 месеца). Просечна *дужина трајања* непресуђених случајева до краја 2006. била је готово 5 месеци (4,75) по случају (најдуже 10 месеци; сва 4 поступка су и фебруара 2007. без пресуде).

Институционално поступање и подршка жртвама: Полиција иако излази на терен на сваку пријаву, често избегава подношење пријаве – кривичне или прекршајне. Не постоје прописани протоколи о поступању полиције, нити споразуми о сарадњи полиције са другим институцијама. НВО АЖЦ је 2003 кроз партиципативан процес (учешћем великог

броја полицајаца из београдских полицијских станица) израдио упутства о поступању (протокол), ослоњен на међународне препоруке, али до данас није било политичке воље за разматрањем или усвајањем ових протокола у Министарству унутрашњих послова.

Не постоји механизам за уједначавање ставова и праксе полиције, тужилаштва и суда. Тужилаштво се најчешће ослања на *исказ жртве* као једино доказно средство. Од одлуке полиције или тужилаштва зависи *по ком закону се учињено дело кажњава*⁶, те је тужилачка и полицијска пракса у Србији врло неуједначена. Не постоји пракса тужилаштва да уз кривичну пријаву, *по службеној дужности* покреће тужбу за мере заштите од насиља у Породичном закону (парнични спор).

Центри за социјални рад (даље ЦСР) показују висок степен предрасуда у поступању. У случајевима кад су жене насилне или занемарују децу, чешће се примењују строже казне и мере заштите, него у случају када су мушкарци насилни према деци, што имплицира постојање предрасуда према улози мајке и очекивање да она, а не институције, штити (ефикасно) децу од насилног оца.

Нема државних служби за пружања бесплатне правне помоћи за жене жртве насиља у породици, посебно у виду заступања на суду⁷. Ову врсту помоћи женама пружају женске НВО, чије су услуге у потпуности зависне од страних донација. У 2003. ФСИ финасирао је 13 пројаката за заштиту од насиља у породици (СОС телефони и сигурне куће), које реализују социјалне службе у сарадњи са локалним НВО као једногодишњу пројектну активност. Нема података о обуци, принципима рада и учинцима ових служби, које су кратког даха и не излазе у сусрет потребама свих жена. Не постоји служба помоћи активна 24 часа. Телефон при НВО који је у Београду (главни град – 2 000 000 становника) функционисао 24 часа скратио је радно време због недостатка финансија. Само неколико ЦСР у Србији успоставило је „пасивно дежурство“, те су доступни полицији 24 сата за хитне интервенције. Сигурне куће немају стандарде рада, па тако ретко примају жене ромкиње (без обзира да ли их воде државне институције или НВО). Склоништа су неприступачна инвалиткињама или женама које имају инвалидну децу. Нема посебно обученог особља за рад са женама психички измењеног понашања, или женама које се лече од зависности. Све је теже јако сиромашним женама да добију приступ склоништу.

Одређене групе жена изложене су већем ризику од виктимизације (Ромкиње, жене са инвалидитетом, лезбејке, жене које живе у сиромаштву, избегле и расељене жене, жене са села, странкиње, жене са психички измењеним понашањем) – искуства и увиди у извештају и поступке показују да професионалци у јавним службама показују *различите и изразите предрасуде* према њима.

Држава нема програме за рад са насилницима.

Образовање и обука: Не постоје програми у редовном образовању деце и младих на тему насиља над женама. Држава *није организовала адекватну и систематску едукацију* запослених у јавним службама надлежним за заштиту жртава насиља. *Наставни планови* на већини виших школа и факултета који образују за помажуће струке (социјални рад, психологија, педагогија, специјална едукација, школе за учитеље и наставнике, медицинске струке и сл) не укључују релевантне информације о родној равноправности и родно заснованом насиљу, као ни процедуре поступања у случајевима породичног насиља,

⁶ Закону о јавном реду и миру (прекршај), Кривичном или Породичном закону.

⁷ Институт бесплатне правне помоћи који постоји при неким општинама је недовољан и необучен, а правници немају законско право да се појављују на суду као правни заступници.

као и свих осталих облика насиља које погађа жене. Држава не укључује у *струковне програме обуку запослених* садржај за препознавање кризне ситуације и правилно поступају у њима, који би побољшао прихват жртава, њихово саслушање и саветовање. Држава не охрабрује укључивање питања у вези са насиљем над женама у образовање судија.

Пример: Правосудни центар за обуку и стручно усавршавање је једина лиценцирана установа за обуку судија и тузилаца. Два пута су адвокаткиње АЖЦ присуствовале семинару на коме је директор Правосудног центра доводио у питање оправданост покретања поступка по службеној дужности за први став кривичног дела Насиље у породици, као и оправданост мере заштите исељења, са препоруком судијама да не доносе ову меру јер ће држава бити тужена пред Европским судом за људска права. Иако смо интервенисале званичним дописом како Правосудном центру тако и Врховном суду, ова пракса се по нашим сазнањима наставила.

Сакупљање података и истраживање: Упркос несагледивим последицама, ни у овом периоду насиље у породици *није било предмет систематских* (на репрезентативном узорку) *истраживања и сагледавања*. Јавне службе (ЦСР и здравствене службе) *не воде евиденције* случајева, врста и облика насиља, пола жртве и учиниоца, те њиховог сродства. Полиција има евиденције пријава, али не и ефикасне статистичке показатеље у односу на различите аспекте ове појаве (нема електронске базе података), нема статистике према сродству учиниоца и жртве. *Не постоје ваљани службени подаци* о обиму и карактеристикама насиља према женама у породици.

Једина истраживања су и даље истраживања женских невладиних организација. НВО АЖЦ је 2005. у сарадњи са WHO спровео истраживање на територији Београда „Насиље у партнерским односима и здравље“⁸. НВО Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију из Ниша спровео је истраживање „Кривично дело насиља у породици – правна пракса у републици Србији.“⁹ Удружење судија за прекршаје је једино струковно удружење које је спровело истраживање насиља у породици у прекрсајном поступку у току 2003. на територији целе Републике Србије¹⁰, а ових дана је заврсило ново истраживање за 2004.

Јавна свест и медији: Држава нема стратегију у односу на представљање насиља у медијима. Медији насиље представљају сензационалистички без одговорности. Не постоје програми које је држава иницирала за развој истраживачког нити одговорног новинарства у односу на ову тему. Држава није организовала ниједну националну кампању против насиља над женама. Кампање са националном покривеношћу организује Мрежа женских НВО, *без финансијске подршке државе*.

Пример: У 2006 медијска кућа Б92 је покренула кампању скупљања новца за изградњу Сигурне куће. Иако би финансирање Сигурних кућа требало да буде у домену државе, ово је позитиван гест и покушај развијања филантропије код становништва и домаћих привредника. Кампања ипак носи назив „За нашу децу“ што је јасан показатељ

⁸ Оташевић, С. (ур) (2005) «Насиље у партнерским односима и здравље», Аутономни женски центар, Београд

⁹ Константиновић-Вилић, С., Петрушић, Н. (2004) „Кривично дело насиља у породици – правна пракса у републици Србији», Женски истраживачки центар за едукацију и комуникацију, Ниша

¹⁰ «Истраживање насиља у породици, Република Србија 2003. година -Прекршајни поступак; Удружење судија за прекршаје, Београд, 2005 (у оквиру пројекта «Насиље у породици у прекршајном поступку» који је подрзало Америчко удружење правника АВА СЕЕЛ).»

предрасуда и бојазности да се средства не би прикупила кад би се именовала потреба жена.

Препоруке:

1. Доношење Националног плана за борбу против насиља над женама и именовање независног тела (које укључује женске НВО) за праћење имплементације овог плана као и за праћење примене закона и редовно обавештавање Владе и јавности. Омогућити државним и невладиним организацијама увид у ефикасност рада јавних служби и примену закона
2. Укључивање НВО које се баве насиљем у породици и другим облицима родно заснованог насиља над женама у финансирање са буџета РС према дугорочном плану;
3. Подизање доњег минимума казни за насиље у породици у Кривичном законнику РС;
4. Доследнија примена постојећих законских прописа, посебно мера заштите као и поштовање законски прописаних рокова за издавање мера заштите;
5. Усвајање протокола о поступању полицијских службеника, ЦСР и здравствених радника од надлежних министарстава. Потписивање споразума о координисаној акцији/сарадњи између институција надлежних за заштиту жртава породичног и сексуалног насиља (полиција, ЦСР, тужилаштво/судство, здравствене службе), на националном и локалном нивоу;
6. Обезбедјивање да установе надлежне за заштиту жртава насиља у породици буду физички доступне инвалидима/инвалиткињама и да се спречи дискриминација у поступку пријављивања/судјења кад су у питању маргинализоване групе жена (Ромкиње, инвалиткиње, лезбејке);
7. Покретање програма за економско оснаживање жртава насиља у породици;
8. Уводјење базичне едукације о породичном насиљу и инцесту у редовне програме на свим факултетима који школују будуће стручњаке/киње у надлежним установама (полиција, ЦСР, судство/тужилаштво, здравство); Подршка НВО које у оквиру својих пројеката раде општу и специјализовану едукацију о родно-заснованом насиљу за представнике јавних служби, као и за креаторе/ке политике на националном и локалном нивоу; Подршка пројектима који имају за циљ креирање и изводјење специјализоване едукације за рад са учиниоцима;
9. Увођење програма у основним и средњим школама о насиљу у породици и родно заснованом насиљу над женама;
10. Оснивање јединственог модела евиденције о породичном насиљу, инцесту и силовању у браку у ЦСР и једнообразног модела обраде података на националном нивоу (уз претходну едукацију особља које би се тиме бавило);
11. Вођење и редовно публиковање родно-осетљиве, поуздане и прецизне виктимолошке статистике о породичном/сексуалном насиљу на националном нивоу (пол и узраст жртве и учиниоца, сродство, врста кривичног дела, исход судског процеса и сл.);
12. Квантитативна и квалитативна истраживања на национално-репрезентативном узорку жена у Србији, уз посебно обраћање пажње на „рањиве” категорије жена и

жене које припадају маргинализованим групама (Ромкиње, инвалиткиње, лезбејке, избеглице...);

13. Оснивање тимова задужених за осмишљавање родно-сензибилисане уредјивачке политике у државним медијима:

Сексуално насиље

Општи оквир и предрасуде: Феномен сексуалног злостављања жена се не препознаје као резултат неравноправне расподеле и злоупотребе моћи између полова, већ се придружује жени као приватни проблем, због којег се налази у изолацији, кривици и стиду. Према жени која је преживела сексуално злостављање изостаје приступ из перспективе трауме и опоравка, већ се то чини из сфере психопатологије и практикује превасходно медицински приступ. Код стручне и опште јавности мањка професионална и лична одговорност обавезног пријављивања при сумњи или сазнању да је учињено ово кривично дело. Не постоји изрицање мера у случају непријављивања, посебно од стране службених лица. У случају кривичног гоњења, процедурална и законска решења су изузетно шиканозна и ретрауматизирајућа за жену (дакле заштитијућа за извршиоца сексуалног деликта). Све ово чини понављање демонстрације моћи институција према жени чије је трауматско искуство управо последица злоупотребе моћи. Посебан табу представља силовање жена у рату. Бригу о теми сексуалног злостављања жена у Србији до данас су превасходно водиле женске НВО.

Закони и државне стратегије: **Кривични законик РС** у оквиру поглавља *Кривична дела против полне слободе*, предвиђа казне за следећа дела: *Силовање* (чл. 178.) (укључује принуду); *Обљуба над немоћним лицем* (чл. 179.) (искоришћавање, без принуде); *Обљуба над дететом* (чл. 180.); *Обљуба злоупотребом положаја* (чл. 181.); (у ставу 2 чл. 181. експлицирају се «особе од поверења» које могу да злоупотребе положај према деци: «наставник, васпитач, старалац, усвојилац, родитељ, очух, маћеха или друго лице које злоупотребом свог положаја или овлашћења изврши обљубу или са њом изједначен чин са малолетником који му је поверен ради учења, васпитавања, старања или неге, казниће се...); *Недозвољене полне радње* (чл. 182.); *Подвођене и омогућавање вршења полног односа* (малолетних лица) (чл.183.); *Посредовање у вршењу проституције* (чл. 184.); *Приказивање порнографског материјала и искоришћавање деце за порнографију* (чл. 185.); Одредбе свих чланова су родно неутралне. Гоњење за кривична дела против полних слобода за чл. 178. и 179. учињена према брачном другу и за дело 182, став 1. преузима се по предлогу. Овим законским изменама сексуално узнемиравање на радном месту престало је да буде кривично дело.

Два нацрта националних стратегија морала су укључити тему сексуалног злостављања жена у садржај: *Прва радна верзија Националне стратегије за развој и здравље младих у Србији* (август 2005. - радна група у оквиру Министарству здравља РС). И поред установљавања подгрупе (под називом Група за заштиту младих од злостављања и занемаривања) у овом документу проблем сексуалног насиља није ни споменут; *Полазни оквир Националне стратегије против насиља* (октобар 2005. - радна група при МРЗСП) сексуално злостављање према женама се помиње кроз статистичке податке женских НВО. С обзиром да су ови документи били доступни минималном броју припадница/ка стручне јавности, поставља се питање обавезности њихове имплементације (документи не предвиђају никакве мере за непоступање). Не постоји информисаности опште јавности о овим документима.

Медији и подизање свести: Иако постоји друштвени консензус да су кампање подизања јавне свести важне, овај проблем није пожељна тема: није спроведен ниједан вид

националне кампање. Тема сексуалног злостављања жена није уведена у наставни план школовања за различите профиле, или кроз превентивне програме у школама за децу и адолесцент(ки)ње. Бележи се озбиљан недостатак ма ког вида литературе, како за стручну, тако и за општу јавност. Бележи се трагање већинских друштвених група за «жртвеним јарцем» (избеглице, Роми и други). У ставу опште и стручне јавности често се препознаје неправилно повезивање (хомо)сексуалне/лезбејске оријентације са педофилијом («лезбејке и хомосексуалци сексуално злостављају децу» или «лезбејка сам сигурно зато што сам била сексуално злостављана»).

Истраживања и статистика: Не постоје репрезентативна истраживања спроведена од стране државе о сексуалном насиљу. Једини подаци који постоје су подаци женских НВО.

Пример: База података НВО АЖЦ за период јануар 2000. - април 2006. представља податке из рада са 300 жена које су преживеле сексуално злостављање и показује да се као извршиоци појављују партнери и бивши партнери 33 %, особа из породице 19%, збирно злоупотреба положаја: шеф, колега, професор итд. 16%, непозната особа 15%, познаник 12%, остало 5%. Жене извршиоци се појављују у 3%. Жене су биле вишеструко сексуално виктимизирани у 8%. Према месту догађаја, сексуално злостављање се одвијало у дому 30%, у познатом простору 29%, у институцији: посао/школа 14%, на љубавном састанку 13%, на јавном простору 13%, остало 1%. Пре доласка у АЖЦ, жене су се обраћале полицији 17%, суду 9%, здравству 16%, ЦСР 4%.

Интервенције: НВО Инцест Траума Центар (даље ИТЦ) је од 2000. најбољу сарадњу у ефикасној и правилној асистенцији остварио са полицијом.

Пример: У периоду септембар 2003 - септембар 2004, тим ИТЦ је издао 38 експертских мишљења на захтев полиције, тужилаштва и ЦСР, припремао децу и одрасле за учешће у кривичном поступку, пратио децу и одрасле на суд и појављивао се у својству сведока-експерта.

У периоду септембар 2003. – септембар 2005. 10.62% целокупног узорка пријављених случајева односи се на физичко, емоционално и сексуално злостављање деце од помагача у установама где се деца налазе на трајном смештају (најчешће домови за децу без родитељског старања, а затим и установе где су смештена деца-инвалиди и тзв. специјалне школе). Забележена је неодговарајућа реакција унутар институција код наведених случајева (чување «табуа унутар табуа», односно сви кораци бивају усмерени на потпуну заштиту «угледа куће»). Са изузетком проблема сексуалне трговине женама, други видови сексуалног злостављања жена нису предмет систематског рада у оквиру партнерстава јавних служби и женских НВО, или засебно, предмет рада државе.

Препоруке:

1. Преиспитивање процедура за пријављивање силовања и других сексуалних деликата са циљем да се избегне/смањи секундарна трауматизација жртва.
2. У случајевима пријаве или сумње да је дошло до сексуалног злостављања малолетника/це у породици - издвајање детета из породице, односно збрињавање у хранитељској породици, и/или издвајање учиниоца из породице/дома по хитном поступку и извођење других поступака који би спречили понављање насиља.
3. Строжија примена прописа који би допринели маргинализовању порно-индустрије: регулисање и контрола продаје порно-часописа и порно-филмова; праћење и

оне могућавање злоупотребе деце на порно-сајтовима на Интернету; регулисање садржаја и начина емитовања “*хот-лине*” огласа/спотова, оглашавање агенција за пословну пратњу итд.

Члан 6 – Трговина женама

Период 1992-2002.

Правни прописи: Анализа (Алексић и Лукић, 2000.године) открила је да на основу Кривичног закона у Србији и СРЈ, није било посебно истакнутог кривичног дела, које се односи на трговину женама и девојкама, мада је ова материја могла бити обухваћена Чланом 155 (*Ропство и стављање људских бића у положај ропства*). Ово кривично дело сврстано је било у групу дела против међународног права заједно са геноцидом, злочинима против хуманости итд. Након ратификације Конвенције за спречавање и борбу против ропства (1926.године) и Допунске конвенције о укидању ропства и трговине људским бићима (1956.године), СРЈ је усвојила дефиницију из ових конвенција у своје законодавство. Једино је последњи параграф у вези овог злочина, који говори о трансферу људских бића, имао одређене прекограничне елементе. Преостала релевантна одредба Кривичног закона подразумевала је подстицање. Постојала су три облика овог кривичног дела – подвођење малолетних лица (14-18 година), присиљавање малолетника на недолично понашање и подвођење или присиљавање на недолично понашање уз стицање добити, која није морала да буде само новчана. Члан 251 Кривичног закона Југославије је још једна релевантна одредба с обзиром да обухвата кривична дела посредовања у проституцији (тежи облици подразумевају посредовање у проституцији малолетних девојака или присиљавање, претњу или обману). Поред тога, Влада СРЈ (која је дошла на власт после политичких промена) потписала је и ратификовала Конвенцију УН против транснационалног организованог криминала (2000.године) као и Протокол о спречавању, гоњењу и кажњавању трговине људима, нарочито жена и деце.

У 90-тим, многи фактори су допринели порасту трговине женама: ратови и изолација СРЈ, корумпирано судство, широко распрострањено сиромаштво, блискост између представника власти и организованог криминала. Криминалци су искористили нарастајуће присуство међународних војних снага у региону и организовали присилну проституцију, полазећи од тога да СРЈ није била члан Интерпола (поновни пријем у Интерпол се десио након свргавања претходног режима).

Како се процењује у женској НВО АСТРА, после политичких промена у Србији и подршке и притиска од међународних органа са највиших нивоа, као што су: Радна група Пакта о стабилности, Савет Европе, Организација за безбедност и сарадњу у Европи (ОЕБС) и УН, власти су уврстиле проблем трговине људима у приоритет свог политичког деловања.

Правци: Бројни извори (женске НВО, Међународна организација за миграције, УНИЦЕФ) показују да је Србија на главном транзитном правцу, а у мањој мери и територија порекла и одредишта. Жене из Молдавије, Румуније, Русије и Украјине су често трафиковане преко Србије и Црне Горе у Италију кроз Албанију. Други правац води кроз Србију и/или Црну Гору на Косово, у Босну и Херцеговину, Македонију или Грчку (УНИЦЕФ, август 2000.године). Подаци Међународне организације за миграције и македонске полиције потврђују да је СРЈ била на важном транзитном правцу – од 328 трафикованих жена, које је Мисија Међународне организације за миграције у Скопљу помогла (од августа 2000.године до септембра 2001.године), 68 процената је пристигло преко СРЈ.

Жртве, криминалци, саучесници: Не постоје комплетирани званични подаци о трговини женама и девојка из 90-тих година. Мисија Међународне организације за миграције у Београду обезбедила је помоћ у репатријацији 30 трафикованих жена у периоду од 3.јула 2001.године до 1.јануара 2002.године. Југословенско Министарство унутрашњих послова

(18.децембра 2001.године) објавило је да је око 300 лица, углавном жена, идентификовано у 2001.години као жртве трговине људима. Министарство је даље навело: *а)* да су главна одредишта била Косово и Македонија, *б)* да је савезна полиција у сарадњи са иностраним колегама, разбила два велика ланца трговине у јулу и октобру 2001.године. Министарство унутрашњих послова Србије је у годишњем Извештају за 2001.годину (Тањуг, 22.јануар 2002.године) истакло додатни податак – *1018 жена странаца* је откривено у полицијским рацијама у ноћним клубовима или у илегалном транзиту кроз СРЈ до Косова, Босне или западних земаља. Поред тога, 72 лица је тужено за кривична дела у вези са трговином људима у 2001.години (власници барова, људи који организују илегалне транспорте или посредују у проституцији, итд.). У јануару 2002.године, полиција је извршила 441 рацију на ноћне клубове у Србији и притворила 150 лица за само једну ноћ, укључујући и једног од “недодирљивих трговаца људима” (Б92, 24.јануар 2002.године). Локална полиција у јужној Србији потврдила је да су жене биле углавном трафиковане на Косово у 2001.години (Бета, 11.децембар 2001.године). Нема података о пресудама, које су се односе на посредовање у проституцији или сличним кривичним делима, али су полицијски службеници посведочили да је ове злочине тешко доказати у судској пракси.

Женске НВО претпостављају да је реални број трафикованих жена већи од претходно наведеног. Није постојао ефикасан мониторинг/истраживање на ову тему; ипак, једна студија о малолетницима (Бранковић, 1999.године) потврђује да су малолетне девојке у Србији такође жртве економске сексуалне експлоатације. Женске НВО су указивале да су ромске девојчице нарочито угрожене у ланцу трговине људима, као и жене из колективних центара за интерно расељена лица (ово последње је наведено и у Извештају ОЕБС о полицијским реформа у Србији, Репортер, 2001.године). Један од активиста, који је помагао жртвама (Станојевић, 2002.године) наводи следеће. Главни центри за трговину људима су били смештени у јужној Србији (тик уз административну границу са Косовом), као и у источној Србији и Северној Војводини. Трговина малолетним девојкама је била у порасту. Жене и девојке су продаване за око 250 до 500 долара. Чак су и неки сељани обезбеђивали илегални транспорт преко границе (по цени од око 10 долара за сваку жену). Често су и читаве породице, које живе дуж граница биле укључене у мрежу трговине (сличне податке је изнела и Мисија Међународне организације за миграције у Македонији, 2001.године). Жене из Румуније и Молдавије су посведочиле да су биле продаване између две јавне куће, стављане у дужничко ропство, пребијане, пребациване у јавне куће на Косову и примораване да имају од 10 до 15 клијената за ноћ.

Министар унутрашњих послова Србије је изјавио 2001.године да су полиција и Мафија блиско сарађивали под ранијим режимом, али да су власти коалиције ДОС прекинуле ово дубоко укорењено полицијско саучесништво. Он је још навео да су криминални ланци били повезани и са нижим службеницима полиције (Министар унутрашњих послова Србије, 2001.година). Занимљивости ради, постојала је анегдота да је бивши члан Обавештајне службе водио јавну кућу у Србији (Репортер, 2001.година). Министар унутрашњих послова СРЈ је стално истицао да је “Косово постало рај за трговце људима”, оптужујући УН Мисију на Косову (УНМИК) за овакву ситуацију. Амерички Секретаријат за правосуђе, имиграцију и натурализацију (2002.године) објавило је податак о 85 идентификованих јавних кућа на Косову. УНМИК (Прописом Број 2001/4) предвидео је тешке санкције за трговце људима – до 20 година затвора. С друге стране, *Хуман Ригхтс Ватч* (2001.године) известио је да имплементација овог Прописа иде споро и да је само пар пријава прослеђено, тако да је трговина људима наставила да расте на Косову и у 2001.години. Поред тога, УН су казнилe четири припадника цивилне полиције за наводну умешаност у трговини људима. Јасни докази о умешаности међународне полиције

добијени су и у Босни (*Хуман Ригхтс Ватцх*, 2001.године; *ФОВ*, 2001.године), па би требало размислити о примени Кодекса понашања.

Политика заштите жртава: Као што показује анализа женске НВО АСТРА, није постојао систематски механизам помоћи жртвама трговине људима у 90-тим. Проблем трговине женама није био уочен на политичком нивоу. Политика гледања на трафиковану жену није подразумевала да би жртве требало увек третирали као жртве и не само какда су оне спремне да сведоче против трговаца. С обзиром да није било јасних стандарда за идентификацију жртава, многе жене откривене током рација по баровима, мотелима итд. биле су хапшене, испитиване и слате на окружне судове, где им се судило на основу Закона о кретању и боравку странаца. Без изузетака, према овим женама се односило као према илегалним мигрантима. Уколико су били страни држављани, упућивани су у Прихватилиште за боравак илегалних миграната у Падинској Скели из кога су касније били депортовани у земљу у коју су ушли у Србију без претходног увида у ситуацију и статус жртве у земљи порекла. *Просечно*, 8 до 12 жена, старости од 16 до 24 година, углавном из Украјине, Молдавије и Румуније, било је смештено у Прихватилишту. Уколико су били домаћи држављани, кажњавани су на основу Закона о јавном миру и реду. Нису постојали програми заштите сведока, полицији су често недостајали преводиоци за затворене жене стране држављанке, а женски припадници полиције су били права реткост.

Према прегледу АСТРЕ, до усвајања нове политике је дошло са демократским променама. У мају 2001.године, после првог округлог стола о трговини људима, који је организовала Мисија ОЕБС у Београду, *ОДХИР*-Варшава и Радна група Пакта о стабилности за Југоисточну Европу о трговини женама, створен је Југословенски тим за борбу против трговине људима на савезном нивоу. Тим је обухватио релевантна министарства, женске НВО и међународне организације.

Услед неизвесног статуса федерације, активности против трговине људима су биле пребачене са савезног на републичке нивое. У 2002.години, национални координатор је постављен у Србији, а убрзо потом формиран и Национални тим за борбу против трговине људима у Србији. Током 2002.године, женске НВО (АСТРА, Инцест траума центар) организовале су прве семинаре за припаднике полиције у сарадњи са министарствима унутрашњих послова Србије и СРЈ. Према женама жртвама трговине људима се више није односило као према лицима, која су прекршила закон, него им је гарантован статус жртве. Како је Склониште за жртве трговине људима установљено (води га женска НВО Саветовалиште против насиља у породици), жене, које су идентификоване као жртве трговине људима, упућују се у Склониште.

Превенција, регионална сарадња: Све кампање скретања пажње јавности водиле су НВО. Кампање, које је организовала АСТРА, дотакле су многе потенцијалне жртве, али су биле суочене са *општим толерисањем свих облика полно заснованог насиља*. У 90-тим, женске НВО су стално изјављивале да је све више агенција за пратњу и туризам иза којих се крије трговина људима. Ипак, законодавство СРЈ је омогућавало агенцијама за пратњу да буду регистроване, па су могле слободно да оглашавају своје активности. У 1997.години, 32 такве агенције су само у Београду регистроване (Алексић и Лукић, 2000.године). Штавише, ефикасна превенција је постала немогућа без механизма за искорењивање опште корупције, савременије опреме за надгледање границе и побољшање регионалне сарадње, нарочито са УНМИК. Женске НВО су биле прве, које су скренуле пажњу јавности на чињеницу да у нашој земљи постоји овај проблем.

Дугорочни приступ у борби против трговине људима неизбежно подразумева борбу против сиромаштва у источној Европи.

Период 2003-2006.

Хронологија главних иницијатива и активности у борби против трговине људима (Извештај Републике Србије о трговини људима, 2007.година): 2003.година је обележена по атентату на премијера Ђинђића и проглашењу ванредног стања, које је захватило целу земљу. Од марта 2003.године, током операције Сабља, велики број лица, за које се сматрало да су чланови криминалних група, били су ухапшени. Многи од њих су били непосредни или индиректни учесници у ланцу трговине људима и организатори трговине људима у овом делу региона. У исто време, трговина људима је додата на списак кривичних дела, које регулише Кривични закон Србије (Службени гласник РС, број 67/2003). 5.јула 2004.године Министарство унутрашњих послова РС издало је Упутство о условима одобравања привременог боравка страним држављанима. У октобру 2004.године, Влада Србије је усвојила Одлуку о формирању Савета за борбу против трговине људима као експертско саветодавно тело при Влади. Чланови Савета су: Министар унутрашњих послова, Министар за образовање и спорт, Министар финансија, Министар рада, запошљавања и социјалне политике, Министар здравља и Министар правде. Закон о заштити сведока је усвојен 2005.године (Службени гласник РС, број 85/2005). Иако је трговина људима означена као незаконита радња у 2003.години, законодавац је увео и неке промене у циљу потпуне хармонизације дефиниције трговине људима са међународним стандардима, па тако на основу новог Кривичног закона, који је ступио на снагу 1.јануара 2006.године, два кривична дела су раздвојена – кријумчарење људима и трговина људима. Кривично дело трговине људима регулисано је Чланом 388. Други важни чланови за ову материју су: *Трговина децом у сврху усвајања* (Члан 389) и кријумчарење људи на које се односи Члан 350 (*Илегалан прелазак државне границе и кријумчарење људи*). Влада Републике Србије је усвојила Стратегију против трговине људима у децембру 2006.године.

Законодавни оквир: У јануару 2006.године, Кривични закон РС је ступио на снагу (Службени гласник РС 85/05). Он је предочио позитивне промене у смислу појашњења разлике између кривичног дела трговине људима и кријумчарења људи (Члан 350). Ипак, главна замерка оваквом правном решењу лежи у умањењу санкције за дела почињена против малолетника у параграфу 3 овог Члана на минимум три године затвора.⁸ Узимајући у обзир потребу заштите деце, као и чињеницу да сви подаци како државних институција тако и невладиних организација у РС показују повећање броја идентификоване деце, које су жртве трговине људима, као и благу казнену политику, закључак се може повући да такво правно решење није прихватљиво.

Пример: На пољу превенције, АСТРА је покушала да уведе, заједно са представницима институција, нову методологију и одрживост на пољу превенције и образовања младих о трговини људима тако што је тражила од државних органа да спроведу програм у школама међу ђацима и предавачима, а за шта је сагласност требало да пружи Министарство образовања. Међутим, АСТРА је била суочена са озбиљним проблемима.

⁸ Претходни Закон о кривичном поступку је предвиђао у Члану 111б да затворска казна не може бити мања од пет година – Закон о променама и допунама Кривичног закона РС (Службени гласник РС, број 39/2003), Кривични закон РС (Службени гласници РС 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89 и 21/90 и Службени гласници РС 16/90, 49/92, 23/93, 67/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/2002, 11/2002, 39/2003 и 67/2003. Погледај још: Одлука Уставног суда Југославије 197/87 и 115/87 – СРС 42/90. Погледати: Одлуке Уставног суда Југославије 197/87 и 115/87 – 26/91-964. Такође и одлуке Уставног суда РС 58/91 – 75/91-3188. Видети: Члан 44 Закона 9/92-341. Види: Члан 25 Закона 51/92-1789. Као и: параграф 12 Члана 192 Закона 80/2002-1.

1. АСТРА је доставила предлог пројекта и тражена документа за тендер намењен професионалном напредом програму за запослене у сектору образовања 31.марта 2004.године (број 267/2004). Центар за професионално напредно образовање експерата је имао обавезу да у писаном облику обавести о закључцима Комисије до 24.маја 2004.године. Међутим, АСТРА је добила прву информацију о томе (електронским путем) 22.маја 2006.године. На тај начин, није било могуће добити сагласност за школску годину 2004/05.

2. У овој електронској поруци од 22.маја 2006.године, АСТРА је била обавештена да ће програм бити у следећој процедури и да треба да се достави додатна документација (биографије аутора, потписане изјаве о имплементаторима програма, доказ о пољу делатности за институционалну подршку програма од Министарства унутрашњих послова РС). АСТРА је доставила документацију у траженом периоду (под бројем 797-48 30.маја 2006). Није било помена ни једном приликом ни у телефонском разговору са особљем Центра нити путем *e-mail* комуникације са њима да се институционална подршка односи на образовне установе. Штавише, у неколико телефонских разговора са директором Центра испоставило се да је то нешто обавезно.

3. Из тог разлога, било је потребно опет доставити додатну документацију о другим установама, које подржавају програм и чије је поље активност било образовање, односно, Средња школа за поштански сервис и телекомуникације и Полицијска академија. По пријему додатне документације, особље Центра је обавестило члана екипе АСТРА да “ништа не брине у случају да дозвола није добијена, јер је образац за одобрење програма сада промењен тако да негативни одговори представљају само чисто процедурално питање”.

4. 13.септембра, АСТРА је примила писано обавештење да програм није испунио прописане услове без помињања који су то прописани услови били. Истог месеца, АСТРА је послала *e-mail* поруку директору Центра за напредно образовање и руководиоцу Програма за добијање сагласности тражећи објашњење због чега је одбијена сагласност. Све до сада није примљен никакав одговор.

Мада је у просторијама Центра истакнут лого *SDC* као партнера и донатора на сасвим видљивом месту, АСТРА је препоручено (од стране запослених), а пре састанка са директором задуженим за давање сагласности, да покуша да избегне помињање чињенице да АСТРА представља НВО у разговору са институцијама за подршку програму (Министарство унутрашњих послова РС), јер је “директор негативно настројен према локалним и међународним НВО”.

Образовање: Семинари и обуке су организовале углавном НВО и међународне организације. Семинаре за судије и тужиоце је организовао ОЕБС у сарадњи са Удружењем судија РС. У протекле три године, укупно је било 20 оваквих семинара. Од 2005.године, обука социјалних радника (започета 2003.године и спровођена на основу подршке УНДП) више се не организује. Нема иницијативе за наставком ових обука. Обуке за представнике државних органа спроводиле су НВО. Држава није показала озбиљнији интерес да заузме систематски приступ у раду на превенцији трговине људима у Србији.

Подршка жртвама: До 2003.године (и операције Сабља) највећи број свих идентификованих жртава били су страни држављани (чак и до 70 процената). Од 2004.године до данас, ситуација се драстично променила и већину идентификованих жртава чине држављани РС. Од 2004.године, постоји само једно склониште за жртве трговине људима, којим управља Саветовалиште против насиља у породици. Без обзира на то, током 2004.године, иницијативом и подршком Међународне организације за миграције, основано је још једно склониште (Привремена кућа – АТИНА са само 5 смештајних места) са намером да ради на реинтеграцији жртава трговине људима. Било је предвиђено да циљна група пројекта буду домаћи држављани, који немају могућности да живе сами и којима би требало пружити прилику да започну реинтеграцију кроз привремену кућу, док

би за стране држављане било намењено склониште за хитне потребе. Међутим., с обзиром да ови односи нису били јасно дефинисани и да није постојала процедура, као и због међусобне конкуренције, оба склоништа сада прихватају како домаће тако и стране држављане, који су жртве трговине људима. У јуну 2006.године, Министарство за рад, запошљавање и социјалну политику подржало је Склониште за жртве трговине људима, које води НВО Саветовалиште против насиља у породици са 75 хиљада долара без било каквог претходног плана или јавног тендера. То је била донација Аустријске агенције за развој, која је заједно са поменутиим Министарством помагала рад Склоништа у наредне три године). Детаљи буџета и детаљи везани за услуге Склоништа нису доступни.⁹

У наредне две године (2005-2007) није дошло ни до једне рације и полиција је била више фокусирана на питање кријумчарења људи. Мада су судије Градског суда за прекршаје прошле основну обуку у вези трговине људима,¹⁰ није урађена евалуација којом би се потврдило да жртве трговине људима нису биле третиране као проститутке.¹¹ Идентификацију жртава у Србији и даље, у принципу, води полиција (полиција се сматра за “филтер”, који жртве треба да прођу пре него што дођу до судије за прекршаје). Одговорност за иницијалну идентификацију (потенцијалних) жртава лежи на полицији и није могуће установити тачност такве идентификације. Почетна идеја је била да Служба за координацију и помоћ жртвама (у даљем тексту: Служба), у сарадњи са НВО, спроводи коначну идентификацију жртава. Међутим, број клијената који контактирају Службу је значајно мањи него онај, који се обраћа полицији, тако да се улога Службе свела на потврђивање већ обављене полицијске идентификације. Мада је замишљено да Служба треба да има улогу координатора у идентификацији и помоћи жртвама трговине људима, идентификацију жртава у пракси и даље обавља полиција. До средине 2005.године, Службу је финансијски подржавао ОЕБС, а након тога је финансијске обавезе почело да испуњава Министарство за рад, запошљавање и социјалну политику.¹² Имајући у виду досад речено, мала Радна група је формирана (од НВО, које директно раде са жртвама, односно, АСТРА, АТИНА и Саветовалиште за насиље у породици, као и од Службе), која има сталне месечне састанке од јануара 2006.године, а на којима учествује и ОЕБС и Међународна организација за миграције.

Развој механизма за помоћ жртвама: Што се тиче трафикованих жртава, могу се разликовати четири периода:

1. Као резултат заједничког пројекта Министарства за рад, запошљавање и социјалну политику и Мисије ОЕБС у СРЈ, основана је Служба за координацију помоћи жртвама трговине људима, као национални референтни центар у оквиру Завода за васпитање деце и омладине у Београду марта 2004.године. Мобилни тим је такође основан као део Службе. Главни задатак Службе је био да координира организације за помоћ и заштиту жртава трговине људима у Србији, као и да обави прву процену потенцијалних жртава и њихових потреба. Чланови мобилног тима су Министарство за социјалну политику, АСТРА и Саветовалиште против насиља у породици. Мобилни тим је такође успешно забележио своје прве случајеве, решене у сарадњи са владиним и невладиним организацијама.

⁹ Вест преузета са *Web-Site* Владе РС 14.јуна 2006.године: <http://www.srbija.sr.gov.yu/>

¹⁰ Конгрес судија одржан је у Србији на Копаонику; учествовало је око 500 судија за прекршаје из читаве Србије. Једна од дискутованих тема је била и проблем трговине људима. То је била још једна од низа едукативних активности након обуке у Београду одржане у јуну и септембру и две обуке одржане у Зрењанину у августу. У оквиру истог пројекта, израђено је Упутство о трговини људима за судије на српском и енглеском језику. Такође је израђен и документарни филм намењен судијама за прекршаје (Удружење судија за прекршаје, *ABA CEELI*).

¹¹ Једина анализа о овом питању (пре спровођења обуке) било је Истраживање праксе судова за прекршаје у Београду у вези проституције и (не)законите миграције као феномена у процени могуће трговине људима, АСТРА, 2003.година

¹² На жалост, Министарство не покрива трошкове за мобилно деловање и доступност Службе 24 часа дневно.

2. У новембру 2004.године, концепт Службе са мобилним тимом је напуштен. Од тада, у Служби раде два сарадника: социјални радник и психолог. Служба је замишљена као координативни центар за све учеснике укључене у обезбеђењу помоћи за жртве. По пријему информација о (могућим) трафикованим жртвама, Служба обавља идентификацију или потврђује идентификацију, коју је спровела полиција, а одговорна је и за почетну процену потреба (потенцијалних) жртава и координацију помоћи.

Концепт мобилног тима напуштен је на захтев међународних организација, али је то и одговарало државним органима. Концептом мобилног тима се подразумевало да НВО формално утичу и учествују у процесу идентификације жртава. Након опозива мобилног тима, учешће НВО на нивоу прелиминарне идентификације постао је много тежи.

Медији и јавна информисаност и упознатост: Превентивне активности, кампање и штампане материјале издају искључиво НВО.

Пример: За време Светског првенства у фудбалу у Немачкој јуна 2006.године на иницијативу припадника Министарства унутрашњих послова и захваљујући помоћи неплаћених волонтера из Радио телевизије Србије, израђени су спотови за кампању против трговине женама. Ову *ad hoc* кампању би требало похвалити, али се она не може рачунати у системску превенцију. Децембра 2006.године, Министарство за рад, запошљавање и социјалну политику финансијски је подржало пројекат *Production House Monte Royal Pictures* са 72 милиона динара (92 128 евра) за снимања серије “Савремено ропство” и сходну кампању. Тендер за ову донацију није био објављен и ово је био индивидуални пројекат у продукцији куће, који је она понудила Министарству.

Члан 6 – Препоруке:

1. Ефикасни механизми морају бити утврђени како би умањили ризик од злоупотребе и обезбедили да жртве трговине људима добију поштenu одштету и надокнаду. Јавност мора бити потпуно обавештена о одлукама о овом питању и бити у могућности да сагледа које су санкције предвиђене против оних, који крше закон. Промене у судској пракси би требало увести у вези одлучивања о штети за време криминалистичке процедуре без потребе да жртва покреће грађански поступак.
2. Професионалци на свим нивоима, који долазе у додир са жртвама трговине људима за време свог посла треба едуковати у циљу превенције од тортуре и злоупотреба. Увести Етички кодекс за полицију.
3. Закон о заштити сведока треба применити у пракси на свим нивоима процедуре (пре, за време и после суђења) у свим установама са којима жртве долазе у контакт.
4. Треба промовисати непосредне билатералне контакте. У случају повећања ризика, требало би размотрити премештање жртве у трећу земљу све док учешће сведока на суду не буде уређено на посебан начин, нпр. сведочење преко видео линка.
5. Својину трговаца људима и других лица укључених у трговину требало би идентификовати, замрзнути или одузети; конфискована средства треба усмерити ка фондовима за помоћ жртвама, програмима реинтеграције и полицијским агенцијама.
6. Корупција, нарочито уколико је повезана са организованим криминалом и трговином људима, треба одредити као тежак злочин и судити у посебним судовима. Све анти-корупцијске иницијативе треба да су подложне независној интерној и екстерној контроли у циљу обезбеђења интегритета и ефикасне борбе против корупције.

7. Дугорочни програми реинтеграције на основу одређених стандарда постављених међународним конвенцијама (нарочито УН Конвенцијом против транснационалног организованог криминала, Протоколом за спречавање, гоњење и кажњавање трговине људским бићима, нарочито жена и деце и Протоколом против кријумчарења миграната копненим, поморским и ваздушним путем, који допуњују поменуту Конвенцију) узимајући у обзир специфичну ситуацију за сваку жртву.
8. Неопходно је да се израде програми заштите угрожених група као што су ментално ретардиране жртве или зависници од наркотика итд.
9. Требало би изградити механизам за мониторинг и евалуацију Националног плана за борбу против трговине људима.
10. Неопходно је укључити Министарство финансија у циљу отпочињања финансијских истрага у вези случајева трговине људима.
11. Промоција права човека као основни приступ/оквир за борбу за права човека.
12. Перспектива за полове сачињена и примењена у оквиру анти-трафикинг активности.
13. Требало би изградити програме превенције и помоћи жртвама радне експлоатације.
14. Побољшати правне одредбе о трговини деце (оштрије казне).
15. Запослити женске припаднике полиције специјализоване за трговину људима.
16. Обезбедити транспарентност финансирања из буџета РС, укључујући и финансирање НВО.

Члан 7 – Учешће у политици

Период 1992-2002.

Правни оквир: Устав СРЈ (Члан 34) предвиђао је да “југословенски грађани који су навршили 18 година старости имају право да гласају и буду бирани у државне органе”. Устав Србије наводио је да “грађани који наврше 18 година имају право да гласају и буду изабрани у Народну скупштину и друге органе и изборна тела. Избори су непосредни, а изборно право је опште и поједнако, док је гласање тајно.” (Члан 42; Алексић и Лукић, 2000.године).

Званично учешће у политици под претходним режимом: Бивша Југославија је имала 17 процената жена у Савезној скупштини пре првих вишестраначких избора. У 90-тим, учешће жена на свим нивоима владања је знатно опало у поређењу са временом социјализма. Ово опадање је било упадљиво, без обзира на познату ствар да учешће жена у политичким органима у социјалистичким земљама није превише утицало на реалну политичку моћ (погледати: Анекс). Након првих вишестраначких избора у Србији, учешће жена у Националној скупштини опало је на 1,60 одсто (вероватно најнижи проценат у Европи у то време; Глас разлике, 2000.године). Учешће жена изабраних у Скупштину Србије остало је веома ниско за време режима Милошевића (максимално 5,60 одсто). Избори нису били ни слободни ни демократски и подразумевали су раширене преваре. Ниско учешће жена у политичким телима није изненађивало имајући у виду политику диктаторског режима у Србији.

Политичка активност иза (скупштинске) сцене: Жене су имале непосредни утицај на политичке промене у Србији, које су се одиграле 2000.године. Оне су активно учествовале у опозиционом покрету и грађанском протесту против режима Милошевића, у независним синдикатима (нпр. Независност) и нарочито у сектору НВО. У то време, политичка активност није била само концентрисана у опозиционим странкама. Неке од најенергичнијих и утицајнијих “дисидентских” политичких иницијатива/акција биле су потакнуте иза званичне политичке сцене, односно, изван опозиционих странака. Велики грађански и студентски протести у 1991. и 1992.години обухватили су и многе лидере и активисте међу женама. Три главна опозициона лидера организовала су масовне протесте 1996. и 1997.године и један од њих била је жена. Жене су, отприлике, чиниле половину организатора студентских протеста у 1996/1997 (Благојевић, 1998.година). Слично томе, жене су биле високо заступљене у Отпору, широком покрету који је обухватио углавном студенте универзитета и умногоме допринео промени режима.

Неки од лидера/активиста опозиционог покрета и неки активисти НВО су били изложени притисцима, хапшењима, батињањима и, чак, покушајима убистава. То се посебно односи на чланове Отпора. У периоду од маја до септембра 2000.године, полиција је ухапсила око 2500 грађана, углавном младих (испод 25 година), док је било и 200 малолетних (старости од 16 до 18 година) и 30 мајки, које су биле чланице Отпора (ЦХП, 2000.година). Подаци о овим догађајима су доступни на *Web-Sitey* ових НВО. На жалост, *неке чувене међународне организације, које се баве правима деце нису известиле о познатој бруталности полиције према малолетницима, укључујући девојке, иако су овакви “догађаји” били јединствени у Европи у то време.*

Поред сталних “активности на улици” и других опозиционих активности, политичко ангажовање жена је интензивано годину дана пре избора у септембру 2000.године. Жене политичари из Демократске опозиције Србије – коалиција ДОС (која је победила на

изборима 2000.године) формирала је Женску политичку радну мрежу. Радна мрежа је иницирала многе активности у корист политичких промена. Жене су организовале четири предизборне кампање на националном нивоу, шест регионалних и безброј локалних. За време предизборне кампање “од врата до врата”, коју је организовала Група за промоцију политичких права жена, око 45 хиљада жена је у 28 градова било интервјуисано (погледати: Анекс). Коалиција ДОС је добила председничке и савезне парламентарне изборе у септембру 2000.године. Бивши председник Милошевић је одбио да призна пораз и започели су масовни улични протести. Након “мирне револуције” 5.октобра 2000.године, када се око милион људи сакупило на улицама Београда, режим је био поражен. Жене су поједнако учествовале на митинзима током овог периода одлуке како документи јасно показују. Који је био резултат женског активизма?

Учешће у скупштинама после 2000.године: На изборима у септембру 2000.године, жене су освојиле само 8 од 178 места у Савезној скупштини. У Савезној влади ни једна жена није била министар. Занимљиво да када су објављени званични извештаји за административне потребе није чак ни поменуто, који су изабрани кандидати мушки, а који женски (Глас разлика, 2001.године). Пре скупштинских избора у Србији (децембар 2000.године), Женска политичка радна мрежа за једнакост полова Радне групе Пакта о стабилности покушала је да уведи квоту од 30 процената и сачинила је споразум са ДОС коалицијом да повећа број женских кандидата. 12 (од 18) лидера коалиције ДОС потписало је споразум, али су само 3 испунила обећање (Глас разлике, 2001.године). Стога, међу 250 кандидата номинисаних за ДОС коалицију, само је 35 (14 одсто) било жена. Једна десничарска странка је имала више женских кандидата него ДОС. После скупштинских избора у децембру 2000.године, жене су освојиле 11 процената места у Скупштини Србије (према подацима од 22.јануара 2001.године). Активисти локалних НВО посведочили су да су се имена женских кандидата веома често налазила на крају изборних листа. Исто тако, многи женски кандидати су били предвиђени за трећеразредна изборна места. Жена је постала градоначелник Београда, али су остали женски градоначелници били ретки.

Једна од активисткиња предизборне кампање, Јасна Трифуновић, сумирала је резултате кампање на следећи начин: Може ли осам жена у Савезној скупштини представљати наш глас? Где смо то ми нестали између ‘активизма на улици’ и места у Скупштини? И ко је учинио да ми нестанемо?

Жене у изборној кампањи и страначки програми: Женски кандидати су у принципу били мање промовисани у штампи за време предизборне кампање 2000.године, барем у осам анализираних листова у периоду од 11.до 22.децембра 2000.године (Глас разлике, 2001.године). Даље, слабашна промоција женских кандидата није побољшана ни изјавама/говорима њихових цењених чланова странака. Слаба промоција женских кандидата је делимично приписивана стереотиповима у медијима по питању полова као и међу члановима странака (позитиван модел женског политичара још није формиран на политичкој сцени). С друге стране, женски кандидати утврђени од ДОС коалиције следили су програме њихових странака у јавним наступима. Они се нису фокусирали на социјалне проблеме или посебна питања жена ништа чешће него њихове мушке страначке колеге. Бивши председник Милошевић је 10 пута био чешће помињан у говорима како мушких тако и женских кандидата него образовање, здравствена заштита и други дневни садржаји. Програми свих политичких странака на политичкој сцени су такође били анализирани из угла перспективе полне једнакости (Глас разлика, 2000.године). Многи програми експлиците су наводили полну дискриминацију, али нису износили одређене механизме за повећање једнакости полова. Занимљиво је да су страначки програми помињали жене највише у дискусијама про-националистичке политике.

Жена као креатор политике – прерасподела власти: Велика прерасподела власти се одиграла у Србији после избора 2000.године. Бивши режим Милошевића је смакнут, али систем није демонтиран. Однос жена у оквиру кључних позиција одлучивања остао је низак, нарочито у економији, финансијама и другим стратешким гранама релевантним за развој друштва. У Влади Србије, само су два министра била жене. Женама су била намењена нека висока места, односно, била су: председник Народне скупштине, један потпредседник Народне скупштине, председавајући Врховног суда, ректор Београдског универзитета, ректор Уметничке академије у Београду, ректор Универзитета у Новом Саду (Војводина), вице-губернер Народне банке, главни информативни уредник државне телевизије. Требало би нагласити да Београдски универзитет, основан 1905.године, никад није имао жену ректора у својој историји. Женама су припала места у министарствима (као заменици или помоћници министара), дипломатији (најчешће као амбасадори), судовима, јавној служби, образовању, администрацији, здравству и култури. Распоред жена на под-министарским позицијама био је виши него на министарским. Такође је био модни тренд да се упошљавају жене као асистенти, саветници, шефови кабинета, стручњаци за односе са јавношћу или гласноговорници политичких странака.

Општа клима окренута ка учешћу жена у политици била је побољшана у то време. Ипак, напори власти да ојачају учешће жена у процесу доношења одлука представљао је повремени знак “добре воље”, а не резултат сталне и систематски афирмативне политичке акције.

И раније и недавне анализе установиле су низак ниво шанси за жене у смислу напредовања. Према подацима пописа 1991.године, могућности запошљавања или samozапошљавања жена и обезбеђење руководећих места су три пута ниже у поређењу са мушкарцима. Сличне “невидљиве баријере” су идентификоване и у последњим истраживањима – многе анкетиране жене су навеле да жене у поређењу са мушкарцима, имају слабији приступ руководећим и управљачким местима (Посарац, 1998.године; СЦАН, 2001.године). Уз то, учешће жена на руководећим местима је било високо у неким областима (високо образовање), док је било ниско у другим (привреда). Жене заузимају 20 процената најпрестижнијих места на универзитету, радећи као професори и 31 процената су заступљени у професорским удружењима (Алексић и Лукић, 2000.године). С друге стране, учешће жена на руководећим местима у економији и банкарству у СРЈ био је 16 одсто (ХДР, 1997.година). Ниско учешће у привреди и финансијама било је, највероватније, карактеристично за жене у процесу транзиције.

Жене су биле слабо укључене у стратешко планирање развој друштва у важном историјском моменту – када су власти (после политичких промена 2000.године) започеле структуралне реформе у економији и широку приватизацију.

Жене у невладином сектору – лидери у сенци: Уопште, невладин сектор је потакнуо важне политичке иницијативе и имао већи утицај на јавно мњење под Милошевићевим режимом. Неке НВО биле су под тешким политичким притиском, нпр. Жене у црном, женска група позната по анти-милитаристичким активностима (номиноване и за Нобелову награду за мир). Цивилни сектор је био активан и развијен, али су се НВО знатно разликовале, у зависности од квалитета програма и сопствене аутономије. До септембра 2000.године, 790 “грађанских удружења”, како су то предвиђали прописи, било је регистровано у централној Србији и 683 у Војводини (Савезни завод за статистику, 2001.година). НВО су биле, и даље јесу, инкубатор за лидере. Неки познати представници из цивилног сектора заузели су политичке функције после 2000.године. Ова посебна

“мобилност” би могла бити ризикантна за очување независности невладиног сектора. Радна мрежа женских НВО је постала јака и развијена, упркос ривалитету, недовољној координацији активности и недостатку развојног планирања.

Коментар на државни извештај: параграф 214 и 215: У 90-тим, жене су такође биле укључене у хуманитарне активности, али је њихово укупно учешће превазилазило учешће у појединим акцијама. Неуспех државе да не помене и маргинализује учешће жена у политичким, јавним, анти-ратним покретима и оним за права човека и за одговорност у злочинима показује неодговорност текуће државне политике у Србији. Жене феминисткиње су у Србији биле организоване аутономно, са историјом, која датира од далеких 70-тих (феминистичка група Жене и друштво, 1978.година) и веома су значајне како у теоријском погледу тако и у вези активности. Феминистички активизам у предратно и ратно време обележен је јасним покушајем да се супротстави државном нарастајућем национализму и милитаризму и не помири са ратом чак и кад отпор и протести не би успели да га зауставе. У 90-тим, ови покрети су обухватили различите групе, иницијативе, пројекте и достигнућа. Најпознатије политичке и анти-ратне групе биле су: Београдски женски лоби, 1990; Женска партија, 1990; Женски парламент, 1991.година; Жене у црном, 1991 – сваке среде без прекида током свих година рата, Жене у црном су се окупљале на главном тргу у Београду; и сваке године, оне су обележавале дан геноцида у Сребреници стојећи на главном тргу у Београду и захтевајући одговорност за злочине. Све ове групе су жустро дизале свој глас против легислативе и других скупштинских одлука, започињале законодавне иницијативе, организовале анти-ратни активизам и одржавале контакте са женским групама у региону (у Хрватској и Босни и Херцеговини) током рата; као и са групама, које се боре против насиља над женама; СОС телефон за жене и децу жртве насиља, 1990; Независни женски центар против сексуалног насиља, 1993; СОС телефон и центар за девојке, 1993; Сигурна женска кућа, 1995; Инцест траума центар, 1995, као и групе за посебне маргинализоване групе жена: Ластавица – група жена из Крајине, 1995; Лабрис – група за лезбијска људска права, 1995; Изван круга – група за помоћ и подршку хендикепираних жена, 1997; групе, које раде на едукацији/теорији/издавачкој делатности: Центар за женске студије, истраживање и комуникацију, 1992; Феминистичка 94, 1994.

Период 2003-2006.

Законодавни оквир – квоте за мање заступљени пол: Нови изборни закони на локалном, покрајинском и републичком нивоу имају систем квота – 30% за мање заступљен пол на кандидатским листама, али не и у додељеним мандатима. (Закон о локалним изборима – Сл. гласник РС 33/02; Одлука о избору посланика у Скупштини АП Војводина – Сл. лист АПВ 12/04); Закон о изменама и допунама закона о избору Народних посланика – Сл. гласник РС 18/04)

Комбинаторика изборних листа и мандата: Према изборним законима, на изборној листи међу свака четири кандидата мора бити по један кандидат припадник мање заступљеног пола, а укупно на изборној листи мора бити најмање 30% кандидата мање заступљеног пола (изборна листа која не испуњава овај услов се не прихвата). У расподели мандата учествују изборне листе које су освојиле најмање 3% (локални избори) или 5% (државни избори) укупног броја гласова; 1/3 мандата одређује се према редоследу на изборној листи, док 2/3 места подносилац листе одређује по избору, тако да сваки четврти кандидат мора бити мање заступљеног пола. Посебном комбинаториком жене са листе могу добити мање од 30% места (односно, што предлагач листе добије мање мандата – мањи је број жена; предлагачи који добију већи број мандата, посебним распоредом жена на листи, могу да избегну достизање квоте од 30%, тако да додељени број мандата за жене не пређе 20%).

Учешће у законодавној и извршној власти: Жене чине 20,5% законодавне власти, 30,3% владиних функционера, 28,1% руководилица у локалној самоуправи, 25,2% директора и извршних руководилица, 28,1% менаџера у привреди (Републички завод за статистику, 2002). Изменама изборних закона постигнут је већи број жена у скупштинама на свим нивоима, али оне и даље немају значајније руководеће улоге. Истовремено, како су мушкарци на челу готово свих парламентарних странака и посланичких клубова, јасно је да жене не могу изразити, а посебно не могу остварити, значајнији независни утицај. Извесно је да Форуми жена (унутар неких политичких странака) нису имали никаквог утицаја на предлагање кандидаткиња за изборне листе.

Број жена у законодавној власти: На државним изборима (2003.) од 225 кандидаткиња на изборним листама, изабрано је само 31 (12,4%), а до краја 2006. у националном парламенту остало је само 27 жена (престанком посланичког мандата из било ког разлога посланичко место жена замењено је мушкарцима). Председник парламента је мушкарац, а једно од 6 потпредседничких места припада жени. Од 7 посланичких група, једну води жена. Од 30 скупштинских одбора, 5 има председнице. У Скупштини АП Војводине има 23 жене (19,2%). Од 20 скупштинских одбора, само 3 имају председнице. После локалних избора (2004.) у скупштинама општина било је 21,3% жена. Ипак, у 8 општина учешће жена у скупштини не прелази 10%, 2 градске општине немају у скупштини ни једну жену (београдска општина Гроцка и нишка општина Црвени Крст), у 70 општина учешће жена је између 10 и 20%, а само 14 општина има изнад 30% одборница (подаци Одбора за равноправност полова Народне скупштине РС, 2004). Само су 3 жене градоначелнице у 175 општина (без градских).

У **извршној власти**, на највишим позицијама, на свим нивоима, изразито је мали број жена (мањи него у периоду 2000 – 2003). Од 2004. године Владину политику карактерише *ре-патријархализација и ре-традиционализација друштва*, што представља велике препреке за равноправан положај жена.

Жене у извршној власти: У Влади РС, председник и потпредседник Владе су мушкарци; од 18 министара, само једно место је припало жени (од маја 2006, на место потпредседника Владе долази жена – једина министарка у Влади, а на чело тог министарства – мушкарац). Нема жена на руководећим положајима у 4 министарства¹¹. Само 3 од 18 министарстава у редовима помоћника и заменика има више жена него мушкараца.¹² У покрајинској Влади од 17 секретаријата жене су на челу само 2. У периоду 2003-2006. број жена на местима министара је смањен у односу на период 2000-2003.

Нема доступних статистичких података о заступљености жена у јавним службама (и у управним одборима на свим нивоима). Нема доступних података о заступљености жена на руководећим позицијама у судовима и тужилаштвима. Нема посебних привремених мера за повећање броја жена у Влади, владиним телима, јавној управи и јавним предузећима. Нема систематске структуралне едукације о родној равноправности за службенике државних служби. Не постоје одредбе о забрани дискриминације жена у правилницима који регулишу рад владиних и јавних служби.

¹¹ Министарствима енергетике, науке и животне средине, вера и Министарства за дијаспору (сви министри, заменици и помоћници су мушкарци). Сва министарства су у надлежности ДСС, партије председни Владе.

¹² Министарство рада, запошљавања и социјалне политике (9 жена и 3 мушкарца), Министарство финансија (6 жена и 3 мушкарца), Министарство здравља (4 жене и 2 мушкарца). Сва три министарства су у надлежности странке Г17+ и СДП (касније ДСС).

Жене у политичким странкама: У политичким странкама, по проценама, има око 30% жена у чланству, а њихова видљивост на политичкој сцени је незнатна. У политичким програмима једнакост жена и мушкараца је углавном декларативне природе, а жене су најчешће везане уз програмска одређења подршке мајци и породици и популациону политику. Политички лидери се гласачима обраћају само у време предизборних кампања, углавном у контексту очекиваних улога. Женама се углавном приписује одговорност за низак ниво учешћа у јавном и политичком животу, што потврђује опште неразумеване посредне и структуралне дискриминације. Жене које заузимају водеће функције често су изложене мање или више прикривеној дискриминацији, отвореној мизогинији и стереотипизирању у медијима.

Руководеће ползиције у странци: само једна парламентарна странку има жену за председницу (ГСС), 4 странке нема потпредседнице (СПО, ДСС, СПС, НС), а 4 има по једну потпредседницу (Г17+, ДС, СДП, СРС). Жене углавном нису председнице општинских и окружних страначких одбора (у 175 општина у Србији - Г17+ има 22 жене - председнице општинских одбора, ДС има 13, ДСС има 12, СРС има 6; остале странке немају податке на јавним презентацијама); Неке политичке партије имају посебну организацију жена унутар странке (Форум жена - ДС, ЛСВ, ГСС).

Учешће жена из НВО у јавном и политичком животу: Женске организације и групе наставиле су и после промена режима (2000) са активним учешћем у различитим сферама јавног и политичког живота у Србији. Континуирано учествују у акцијама против милитаризма, национализма и клерикализма, у испитивању ратне одговорности и учињених злочина и изложене су честим нападима националистичких група и медија. Женске НВО покрећу грађанске иницијативе (за измене закона), подносе декларације, формирају антидискриминационе, коалиције за лаичку државу и мреже против насиља над женама, организују кампање, учествују у писању коментара и амандмана на законе, анализирају усклађеност закона са ЕУ стандардима, коментаришу и мониторишу државне стратегије и имплементацију закона, организују тренинге (за едукацију политичарки, институционалних механизма за равноправност полова, за представнике државних служби), организују конференције и јавне расправе, повезујући представнице НВО, синдиката, политичких партија и медија; стварају приручнике, тренерске водиче и публикације о политичкој партиципацији жена. После промена 2003. приметна је изразита тенденција маргинализовања и игнорисања независних женских НВО, односно тенденција сарадње владиних институција (али и међународних организација) са »конструктивним, сараднички оријентисаним« женским групама.

Политичке активности независних женских НВО и група у Србији: Грађанска иницијатива Не у наше име (2004) против Закон о правима оптуженог у притвору Међународног кривичног трибунала и чланова његове породице (18 200 потписа протива закона); Декларација о Сребреници (2005); Декларација Жене, мир, безбедност (на основу УН Резолуције 1325) 2006; Коалиција за лаичку државу против Нацрта закона о црквама и верским заједницама (2006); Женска мировна коалиција (жене Косова и Србије) у циљу надгледања преговора о будућем политичком статусу Косова; иницијатива за бојкот референдума за нови Устав РС (2006); кампање (против родно заснованог насиља, предизборне и за економско оснаживање жена); коментари и амандмани на законе (Закон о финансијској подици породици са децом; Нарта закона о раду; Предлог закона о пензијском и инвалидском осигурању; Предлог Породичног закона (2003); Предлог за увођење заштите од сексуалног уцељивања и узнемиравања у Закон о заштити на раду (2003); Предлог за доношење Закона којим престаје да важи Закон о правима оптуженог у притвору Међународног кривичног трибунала и чланова његове породице (2004); Предлог закона о оглашавању (2005), Предлог Закона против дискриминације

(2005); Предлог Закона о равноправности полова (2005); Нацрт закона о црквама и верским заједницама (2006); коментари и мониторингање државних стратегија и извештаја (нпр. Први извештај о имплементацији Стратегије за смањење сиромаштва у Србији (2005); Независни мониторинг процеса израде Националног плана акције за жене (2005/2006), Србија/ЦЕДАВ – Лист оф Критицал Исуес (2006);

Члан 7 – Препоруке:

1. Спровести измене изборних закона како би се квота односила и на додељене мандате.
2. Увести афирмативне акције како би се повећао број жена на руководећим позицијама у извршној власти на националном и локалном нивоу, у судству, полицији, одбрани, дипломатији, итд.
3. Увести систематску едукацију (тренинзи и менторски програми) за младе лидерке (чланице партија, НВО, синдиката, медија).
4. Обезбедити примену и промоција родно уравнотеженог и антидискриминаторног језика у званичним документима, образовању и медијима;
5. Успоставити сарадњу са женским НВО и међународним организацијама у планирању стратегија везаних за учешће жена у јавном животу.
6. Обезбедити финансијска средства из буџета државе за активности женских НВО које заступају људска права жена.

Члан 10 – Приступ образовању

Период 1992-2002.

Законодавства Југославије и Србије нису имала ни једну одредбу, која се односила на дискриминацију жена у вези поједнаког приступа образовању (Алексић и Лукић, 2000.године; Плут, 2004.године). Према прописима, основно образовање је како обавезно, тако и бесплатно. Ипак, примена ових прописа је у пракси била суочена са бројним проблемима; овај текст открива неке од њих.

Индикатори о једнакости полова у приступу образовању (барем што се тиче жена испод 40 година старости) бољи су него у другим областима, нпр. политичком учешћу или положају на тржишту рада. Међутим, наведене податке требало би посматрати у следећем контексту:

1. Квалитет образовања је нагло опао у 90-тим како то показују независне анализе (нпр.УНИЦЕФ, 2001.године). Углавном, слабе државне инвестиције у образовање допринеле су том погоршању (Ивић, 1998.године). На пример, укупно издвајање за образовање (изражено у процентима БДП) било је 3,80 одсто у 1997.години (УНИЦЕФ, 2001.година). Сходно томе, плате предавача су нагло опале. Понижавајући друштвени положај предавача резултирао је учесталим штрајковима, одливу мозгова и “бекством” у приватни сектор, ниском мотивисаношћу за рад итд. У августу 2000.године, ни један предавач на било ком нивоу образовног система, није зарадио нето плату која је превазилазила трошкове минималне потрошачке корпе (*ибид.*). Од 2000.године, ситуација се побољшала, али је квалитет образовања остао исти.

2. Економска и политичка криза, као и нарастајућа скривена економија допринели су умањењу друштвеног значаја образовања. С обзиром да су студенти постали свесни да зараде и друштвени положај често не зависе од образовних квалификација, њихова мотивација за образовањем је опала (како наводи Пешић и остали, 2000.године) или су почели да примењују принцип “дипломирај и емигрирај”. Поред тога, потренцијал образованих жена није адекватно коришћен или је био злоупотребљен на тржишту рада како подаци о економским правима жена то приказују.

Огромни раскорак у половима и проценту неписмености: У 90-тим, већина неписмених су биле жене, и укупна неписменост и неписменост међу женама је била виша у поређењу са другим источно европским земљама, нпр. Словенијом, Хрватском, Мађарском, Бугарском (Динкић, 2000.године). На основу података из пописа 1991.године, укупна стопа неписмености за становништво старије од 15 и више година била је 6,50 одсто, док је за жене била 10,70 одсто (УНИЦЕФ, 2001.године). Неписменост се може посматрати као резултат претходне дискриминације на пољу образовања, с обзиром да је већина неписмених жена старија од 50 година. У централној Србији, *уочене су велике регионалне разлике* – 28 од 115 општина (углавном с југа) имају стопу неписмености међу женама од 20 до 30 одсто и више. Нажалост, *ограничени прописи за државне програме намењене образовању одраслих нису били довољни да умање огромну разлику између полова по питању писмености*. Штавише, жене су чиниле само 26 одсто полазника курсева описмењавања организованих 1997/1998 школске године (Динкић, 2000.година). Поређење података са пописа (погледај табелу 1) показује да је проценат жена у укупном броју неписмених особа од 10 и више година мало порастао у периоду од 1991.до 2002.године.

Табела 1: Неписмено становништво старости 10 и више година (1991.година и 2002.година)

	жене	мушкарци	процент жена у укупном броју неписмених лица старијих од 10 година
Попис 1991	346 967	71 975	82,80 %
Попис 2002	197 654	35 271	84,90 %

Стручни извештаји, засновани на попису од 2002.године, показују да је укупна стопа неписмености становништва старијег од 15 и више година била 3,70 одсто, односно, 6,10 одсто код жена и 1,10 процената код мушкараца (Плут, 2004.године). Према званичним подацима добијеним на последњем попису 2002.године (Статистички завод Србије и УНДП, 2005.године), девојке/жене чине огромну већину неписмених (84,90 процената) од 10 и више година старости или да је укупни број неписмених девојака/жена био 5,60 пута већи него укупни број неписмених дечака/мушкараца. Већина неписмених жена је била старија од 65 година (78,60 процената). С друге стране, анализа разлике међу половима по старосним групама (засноване на попису од 2002.године), открива забрињавајућу чињеницу: неписменост девојака/жена превазилази неписменост дечака/мушкараца у свим старосним групама. Ове разлике у половима постају и израженије ако се узме у обзир веће учешће девојака/жена у популацији. Штавише, подаци о степену образовања (погледај у наставку), обрађени од стране експерата, сматрају да се трећина становништва може сматрати функционално неписменом, а нарочито старије жене у руралним областима. Најновија истраживања о функционалној неписмености показују чак и горе резултате.

Ниво образовања – скоро трећина женског становништва не оствари право за основно образовање: Анализа обављена 90-тих показује да скоро трећина становништва на заврши основно образовање и да је уочена велика разлика у степену образовања између старосних група – грађани између 25 и 34 година имају солидно образовање, чак и према стандардима Организације за економску сарадњу и развој (ОЕСР); проценат оних са завршеном макар средњом школом је тачан као и проценат у другим ОЕСР земљама (Перацић, 1995.године). Даље, док више од 80 процената руралне женске популације преко 50 година нема завршену основну школу, скоро половина урбаног женског становништва има средње и високо образовање. Што се тиче Рома, отктивена је забрињавајућа дискриминација – 75 одсто жена и половина мушкараца нису завршили основно образовање. Поређење на основу података из пописа су приказана доле.

Табела 2: Степен образовања жена/мушкараца старијих од 15 година (1991. и 2002.године)

	Попис од 1991.године		Попис од 2002.године	
	жене (%)	мушкарци (%)	жене (%)	мушкарци (%)
Без образовања/незавршена основна школа	40,22	26,54	27,20	16,06
Основна школа	24,69	24,28	24,72	22,97
Средња школа	26,95	37,60	36,43	46,08
Високо образовање	7,35	10,67	9,87	12,27
Непознато	0,79	0,90	1,78	2,61

Извор: Влада Србије, 2005.године

Мада је укупни број грађана без основног образовања опао у поређењу са 1991.годином, разлике у половима су остале *значајне* (види: табелу 2). Како су открили подаци из пописа од 2002.године, скоро једна трећина (27 процената) од укупног броја девојака/жена од 15 и

више година старости није похађала основну школу или је није завршила (код мушке популације, проценат је *значајно нижи* – 16). *Требало би такође нагласити да је разлика међу половима у постигнутом успеху у основној школи проширена у периоду од 1991.до 2002.године*. Што се тиче права на основно образовање, претходне анализе такође показују велике полне, регионалне и старосне разлике, које указују да су *жене, старији, сеоско становништво најугроженији, као и неке етничке мањине: Роми, Албанци, Власи* (Перaziћ и Ивић, 2000.година). Наведене обесхрабрујуће податке би требало пажљиво разматрати у стратешком планирању будућег економског и људског развоја Србије. С тим у вези, Извештај о животном стандарду становништва за 2002.годину јасно је показао важност образовања у смањењу сиромаштва: 69 процената сиромашног становништва у Србији има само основно или незавршено средњешколско образовање, док је само два процента оних са високим образовањем (према извештају Владе о примени Стратегије за смањење сиромаштва, 2005.године).

Приступ основној школи (упис и одустајање): Које ненапредне групе имају слабији приступ или – може ли Србија достићи Миленијумски развојни циљ?: Било би тешко направити поуздану анализу о укупној стопи (или стопама по половима) у 90-тим, с обзиром да подаци нису засновани на мониторингу. Подаци, који се односе на исти период, варирају. Као последица тога, ослањање на званичне податке би могло да завара. Илустрације ради, табела којом се приказује основно образовање у школским годинама 1993/1994 и 1996/1997 је достављена у наставку. Изгледа у неким деловима Србије (Војводина), да је обухваћеност основним образовањем била преко 100 процената. У ствари, радило се о избегличкој деци, која се уписивала у основне школе, а нису били укључени у статистику популације у приказаној години – аутор (Динкић, 2000.године) је закључио да је обухваћеност основним образовањем била нижа него што то подаци показују, али је такође додао да су разлике у половима по питању самог уписа биле занемарљиве.

Табела 3: Заступљеност у основном образовању (Статистички завод Србије, из: Динкић, 2000)

	1993/1994		1996/1997	
	укупно	жене	Укупно	жене
Централна Србија	97,60 %	97 %	97,60 %	97,90 %
Војводина	105,10 %	101 %	110,10 %	106,60 %

У 2000.години, *експерти наводе да је укупни проценат уписа у школе био око 92-95 одсто* (Перaziћ и Ивић, 2000.године). Извештај УНИЦЕФа од 2000.године показао је резултате углавном сличне званичним цифрама – 97,40 одсто деце од 7-14 година похађало је школу; и нису уочене значајније разлике између дечака и девојчица, деце различите доби, градске и сеоске деце и региона.

Међутим, укупни проценат одустајања од основне школе био је висок у 90-тим. На основу *мониторинга генерација*, које су завршиле основну школу у 1997/1998 школској години, стручњаци (Динкић, 2000.година) су показали да *6,80 процената дечака и 7,10 процената девојчица нису завршили основну школу са својим генерацијама*. Студија УНИЦЕФ (2000) показала је да 93,80 процената деце која су започела први разред у основној школи не достигне пети разред и није учила разлике по половима у вези одустајања од образовања. Неки експерти (Перaziћ и Ивић, 2000) наглашавају да *званичне податке о стопи одустајања не би требало сматрати за поуздане*. Они су такође додали да би званичну статистику требало адаптирати у циљу откривања узрока за ниже похађање у вишим

разредима тј. утврдити угрожене групе. Експерти и активисти су истакли да су *ромска деца, нарочито девојчице, веома угрожени* (Ивић, 1998; незванични извештај женских ромских НВО). На пример, Центар за децу Рома навео је 2001.године неколико школа у Београду у којима се директори отворено супротстављају присуству ромске деце и инсистирају на њиховом премештају у специјалне школе. Никакве службене мере нису предузете против ових лица са јасном дискриминаторском политиком.

Коментар на државни извештај: Владин извештај намењен CEDAW 2006.године наводи контрадикторни закључак што се тиче одустајања од основног образовања. На пример, признаје се (параграф 299) да ”према информацијама на основу Статистичког завода, стопа одустајања међу женском омладином није званично урачуната”. У следећој реченици, закључује се да је ова стопа “занемарљива” (ово је највероватније грешка; аутор највероватније жели да каже да је стопа “занемарљива”). Међутим, *уколико су осетљиви подаци о стопи полног одустајања изостављени, како је могуће постићи ПОУЗДАН закључак да је таква стопа занемарљива? Могу ли се наведени подаци као и они који се односе на угрожене групе (види: Критички садржај Бр.1) сматрати занемарљивим?* Слично томе, подаци о неписмености у Владином извештају за Комитет CEDAW (2006) су нетачни, као и интерпретација. У параграфу 291, примећује се да су “подаци за 2002.годину изненађујући у светлу очекиваног тренда на постепеном смањењу броја неписмених.” Ове “изненађујуће” чињенице се повезују са приливом избеглица и других фактора повезаних са ратовима. Владин извештај не обрађује проблем неефикасности државних мера за смањење броја неписмених или за претходно поменуте проблеме угрожених група. *Нема објашњења око податка да су жене слабо представљене (око 30 процената) у основном образовању за одраслих.*

Различите студије о упису/завршетку основне школе и стопи одустајања (обављене у периоду од 1990.до 2003.године) анализирани су поводом примене Миленијумских циљева развоја Србије (Влада Србије, 2005). Закључено је да се “подаци о упису деце разликују у зависности од извора... и крећу од 94 до 99 процената; информације би требало третирати опрезно, јер су статистички обрађени *површни подаци о угроженим групама* (ти подаци су или непоздани или се разликују или су површно дати у широком проценту)... укупна просечна стопа уписа је око 97 процената и нису уочене значајније разлике међу половима... подаци о упису и завршетку основног образовања нису били израђени на основу мониторинга и у стварности су нижи... уколико би статистички подаци о проценту оних преко 15 година, који нису завршили основно образовање, као и број неписмених, узео у обзир, то би показало да је овај висок проценат под занком питања и да је вероватно стопа завршетка основног образовања око 85 одсто”. У истој анализи, стопа одустајања по генерацији процењена је на забрињавајућих 5-15 посто (*ибид*).

Роми и неке друге мањине (нпр.Власи), избеглице/интерно расељена лица, сеоска и хендикепирана деца стално су означавана као угрожене категорије. Међу сеоском децом, девојчице чешће одустају од школе него дечаци (Влада Србије, 2005), али у неким истраживањима, осетљиви подаци о полу се и не појављују (нпр. УНИЦЕФ, 2001). Подаци прикупљени од Образовног статистичког одељења у оквиру Министарства образовања у 2003.години (из: Влада Србије, 2005) такође наводе узнемиравајућу чињеницу да је *само 20 одсто ромске деце обухваћено основним образовањем и да је стопа уписа међу дечацима виша него код девојчица. Експерти такође процењују да је око 85 процената деце са специјалним потребама, које живе у својим породицама изван школског система; о разликама међу половима се не извештава* (УНИЦЕФ, 2001). Имајући све то у виду, може се закључити да су ефикасне мере потребне уколико Србија покушава да достигне Број 2 Миленијумски циљ развоја (универзално основно образовање) до 2015.године.

Коментар на државни извештај: Било би корисно истаћи да у државном Извештају намењеном *CEDAW* Одбору (2006) нема неког позивања на угрожене групе. Роми се помињу само једном када се каже (параграф 300) да се “њихови женски припадници ретко уписују у средње школе” (Владин извештај за *CEDAW* Одбор, 2006). *Па, постоји мали проблем у вези са овим – у циљу уписа у средњу школу, треба прво завршити основну школу.* Међутим, државни Извештај не наводи упис ромских девојчица у основну школу уопште (или других угрожених категорија).

На овом месту, требало би додати да су угрожене групе становништва и даље у порасту последњих година услед споразума о реадмисији (тражиоци азила, илегални мигранти и избеглице са привременом заштитом) враћају се из Западне Европе заједно са њиховим породицама.

Питање за забринутост: ефикасност и квалитет основног образовања: УНИЦЕФово истраживање на терену у 2000.години, изнело је процене о резултатима образовања – образовни успеси ученика осмих разреда основних школа мерени су стандардним тестовима (УНИЦЕФ, 2001). Показало се да су “квалитет успеха нижи од очекиваних, јер резултати тестова ученика нису задовољили функционалне стандарде основне писмености на којима су били засновани”. Минимални позитивни успех био је одређен у смислу давања исправних одговора на половину питања/задатака са теста. Показало се да 59,70 одсто и 52,20 одсто ђака није прошло минимум у науци, односно математици (показујући да нису савладали ни половину од основног градива из науке и математике; УНИЦЕФ, 2001). Даље, 22,80 процената ђака није прошао минимум и за матерњи језик. *Девојчице су биле боље од дечака у свим тестовима* (наука, математика и матерњи језик). Градска деца у поређењу са сеоском децом су такође имала боље резултате. “Тест је био израђен да би проверио како су добро ученици прихватили основно градиво. У успешном едукативном систему, не би се могло очекивати да би ико од ђака постигао резултат нижи од прописаног минимума” (*ибид.*). Успех ученика из малих сеоских средина био је нарочито слаб (у поређењу са националним просеком) како је то показало Национално тестирање образовног успеха ученика трећег разреда основних школа у 2005.години (Институт за истраживање образовања, из: Влада Србије, 2005).

Србија учествује у другој фази међунационалне студије Организације за економску сарадњу и развој (ОЕСР) – Програм за међународну студентску процену (*ПИСА*, 2003). Укупно, 4405 15-годишњака из 151 школе у Србији било је укључено у ово истраживање и постигли су успех испод просека ОЕСР на свим тестовима (математика, читање, наука и решавање проблема; *ПИСА*, 2003). Међу 41 земљом, које су учествовале у истраживању, наша земља је заузела 34.позицију у математици, 37.у такмичењу у читању и 35.у природним наукама и исто место у решавању проблема (*ибид.*). Национални координатор студије у Србији објаснио је да резултати нису били неочекивани, с обзиром да су и раније студије показале да је наш образовни систем традиционално оријентисан ка стицању *академског знања*, а не *примењивог у пракси*. Такође је нагласила да је била потребна велика јавна дебата у циљу анализе слабости образовног система и планирања будућих корака у побољшању.

Упис у средњу школу: Што се тиче ситуације из 90-тих, стручњаци наводе да је у поређењу са неким земљама у транзицији (Мађарска, Пољска, Словенија), упис у средњу школу женске популације био задовољавајући у 1997.години, али такође додају да званичне цифре могу бити преувеличане услед броја избеглица/расељене деце, која није укључена у званичну статистику (Динкић, 2000). Међутим, укупна стопа одустајања процењена је као висока за исту годину – око 10 одсто (стопа одустајања међу девојкама је била на сличном нивоу; *ибид.*).

Табела 4: Обухваћеност средњим образовањем (Статистички завод Србије, из: Динкић, 2000)

	1993/1994 (%)		1996/1997 (%)	
	укупно	девојке	укупно	девојке
Централна Србија	71,10	73,70	72,80	76,10
Војводина	73,80	74,10	77,20	78,20

Поређење са подацима са пописа (на основу података објављених у Статистичком заводу Србије и УНДП, 2005.године) показује да девојке чине 48,40 процената укупног броја уписане деце у 2002.години (види: Табела 5). Међутим, требало би истаћи да је *укупни број како дечака, тако и девојчица уписаних 2002.године опао у односу на 1991.годину*. Подаци о стопи одустајања по полу нису доступни. Што се тиче угрожених категорија, Одељењу за обраду образовне статистике у оквиру Министарства образовања показује да је у 2003.години (Влада Србије, 2005) само 13,10 процената Рома било уписано у средње школе.

Табела 5: Упис у средње школе у 1991.и 2002.години (Статистички завод и УНДП, 2005)

	девојчице	дечаки	процент девојчица од укупног броја уписаних
Попис 1991	45 042	50 098	47,30 %
Попис 2002	42 918	45 679	48,40 %

Избор образовних профила у средњим школама: Избор девојака за средњу школу изгледа да одражава стереотипове у вези полова и дели их на “мушка” и “женска” занимања. У 1998/1999 школској години, девојке су углавном бирале гимназије или неке стручне школе – за администрацију, економију, здравство и социјалне услуге, трговину, текстилну индустрију итд. (Министарство образовања, Статистика, 1999). Овај избор занимања их одређује за идеалне кандидате за незапослене (ови образовни профили су већ прекобројни на тржишту рада). С друге стране, занемарљив број девојака се одлучује за електротехнику, технологију, грађевинарство или саобраћај.

Високо образовање, упис на факултете, избор образовних профила: Погоршање у поједнаком приступу високом образовању није забележен између 1991.и 2002.године (види: Табела 6). Како је навео Динкић (2000), стопа уписа је била релативно виша у 90-тим – за 1994/1995 школску годину 29 одсто у односу на генерацију која је ушла на универзитет. Стопа уписа девојака била је 31 одсто; стога је била виша него у неким развијеним земљама – Италија, Велика Британија, Француска (*Key Indicator of tхе Labor Market*, 1999). У 1997/1998 школској години, 54,50 одсто свих студената на факултетима у Централној Србији биле су девојке. Поред тога, оне су чиниле и 56 процената студената, које су плаћани из буџета. Показало се да су студенткиње успешније у студирању како то показује однос уписа и дипломирања у периоду између 1994.и 1997.године. На пример, студенткиње су чиниле 55,40 одсто свих студената, који су дипломирали у Централној Србији 1997.године. *Међутим, њихов избор занимања у 1998/1999 (углавном – економија, право, језици и медицина) био је ризичан за запошљавање, с обзиром да тржиште рада Србије није могло да “апсорбује” образовне наведене профиле* (Динкић, 2000). Најновији подаци наводе на сличан закључак што се тиче избора занимања.

Неке политичке разлоге за вишу стопу уписа у 90-тим би требало истаћи. Висок упис је био стимулисан политиком Милошевићеве владе – на пример, у 1997/1998 школској години, укупни број бруцоша је повећан за 33,50 одсто у поређењу са 1993/1994 школском годином, док је у исто време проценат студената на буџету драстично опао. *Политика продужавања школовања била је усмерена ка смањењу броја оних који траже посао и тиме очувања социјалног мира.*

Табела 6: Студенти по полу (1991.и 2002.година на основу Статистичког завода и УНДП, 2005)

	студенткиње	студенти	процент студенткиња у односу на укупни број уписаних студената
Попис 1991	25 061	24 138	50,90 %
Попис 2002	37 203	33 062	52,90 %

Према попису из 2002.године, присутност студенткиња на факултетима је *благо порасло* у поређењу са 1991.годином. Слично томе, попис из 2002.године је показао да су жене чиниле 58,80 процената студената који су *дипломирали на факултетима* и 64,90 одсто оних на академијама (Статистички завод Србије и УНДП, 2005). Могло би се закључити да нису забележене индиције о неравноправном приступу факултетима до 2002.године (што се може приписати претходно поменути политичким разлозима и “легату” бивше социјалистичке земље). Супротно томе, подаци показују позитиван тренд у високом присуству жена на факултетима, мада је избор едукативних профила приметан.

У протеклим годинама, тенденција постепеног смањивања студената на буџету и велики пораст цене плаћања година на факултетима постао је веома евидентан. Оваква политика би могла да погоди равноправност полова у приступу високом образовању на дуже стазе.

Пост-дипломске студије: У 1992.години (Благојевић, 1992а, 1992б) половину специјализација, као и 40 процената магистарских радова и 34 одсто доктората одбраниле су жене (углавном у друштвеним и хуманитарним наукама, медицини, природним наукама и математици). У следећим годинама, учешће жена у пост-дипломским студијама варирао је са узрастом. За млађи узраст (од 26 до 29 година старости), стопа учешћа у СРЈ у 1996.години била је иста (ако не и виша) за жене, него за мушкарце, што се може означити као позитиван тренд (Динкић, 2000). Учесће жена међу магистрима/докторима *благо је порасло* у периоду између 1991.и 2002.године (погледај: Табела 7).

Табела 7: Пост-дипломске студије по полу (1991.и 2002.; према Стат. заводу РС и УНДП, 2005)

	жене магистри	мушкарци магистри	жене доктори	мушкарци доктори	процент жена у укупном броју доктора и магистара (%)	
Попис 1991	374	896	161	462	Мр.: 29,40	Др.: 25,80
Попис 2002	404	835	137	313	Мр.: 32,60	Др.: 30,40

У 2002.години, жене су отприлике чиниле трећину дипломираних лица. Важно је напоменути да је *апсолутни број магистара/доктора заправо опао*, вероватно и због

одлива мозгова. Цифре остављају утисак на женске НВО да су образованији људи и жене напустили земљу у 90-тим. Број оних који су отишли услед политичких и економских разлога није никад званично потврђен, али се процењује на 600 хиљада (Поповић, 2006).

Слично томе, *претпоставља* се да се тренутно више мушкараца него жена пријављује за пост-дипломске студије у иностранству. Хоризонтална сегрегација едукативних профила има свој утицај на ову материју – мушкарци доминирају на пољу компјутера, електротехнике, физике и томе слично, па их то чини “пожељнијим” кандидатима за проналажење посла и стипендија у САД, Канади и ЕУ.

Вертикални избор/сегрегација; одлучивање у образовним/научним установама: Подаци о учешћу жена међу предавачима на различитим нивоима образовања илустрирају проблем вертикалне сегрегације на болан начин (погледај: Табела 8). Феминизација предавача на нижим нивоима образовања је очита – у 2002.години, жене су биле прекомерно заступљене у предшколским установама (98 одсто) и основним школама (преко 70 процената), док су слабо заступљене на факултетима (мање од 30 процената предавача) (Статистички завод РС и УНДП, 2005). У поређењу са 1991.годином, учешће жена на нижим нивоима образовања је порасло, док је на факултетском нивоу забележен пад. Требало би нагласити да је занимање предавача у основним и средњим школама било драстично деградирано у Србији у 90-тим како у вези плата, тако и положаја. До неких побољшања положаја учитеља је дошло 2000.године (нпр. порасле су реалне плате). Без обзира на то, *незадовољство предавача може имати налекосежни утицај на квалитет образовања у Србији у будућности.*

На факултетском нивоу, женско предавачко особље чинило је 29,40 процената у 2002.години (*ибид.*). Међутим, сегрегација је евидентна; нпр. на Београдском универзитету мушкарци чине огромну већину на неком пољу, нпр. наука и технологија (и до 80 процената), док су жене присутније у филологији, хемији, фармацији и биологији (Поповић, 2006).

Табела 8: Предавачи на различитим нивоима образовања по полу (1991.и 2002.година)

	Попис 1991		Попис 2002	
	Жене (%)	мушкарци (%)	жене (%)	мушкарци (%)
Основне школе	65,80	34,20	71,80	28,20
Средње школе	52,30	47,70	60,80	39,20
Више школе	27,10	72,90	38,10	61,90
Факултети	32,40	67,60	29,40	70,60

Извор: Статистички завод РС и УНДП, 2005

Жене чине нешто изнад 40 процената независних истраживача и само мало изнад 50 одсто асистената/техничара у научним установама у периоду од 2000.до 2002.године (Статистички завод РС и УНДП; види Табелу 9). Стручњаци који су надзирали тренденцију на овом пољу објашњавају да се однос полова у научним институцијама донекле променио (у корист жена) у последњих 15 година. Жене су почеле да заузимају “празан простор” настао услед одлива мозгова и других разлога (Поповић, 2006). Исти тренд је постао евидентан и на ниже постављеним положајима (асистенти) на универзитетима. Послови на факултетима и у научним установама нису више били престижни и добро плаћени као што је то било за време социјализма. Као последица тога, постепено повећавање присутности жена на нижим позицијама у научним/академским

установама било је повезано са чињеницом да су ове институције изгубиле економски/друштвени престиж и да су жене заузеле места, која њихове мушке колеге нису више сматрала за пожељна. Без обзира на то, експертиза је навела да су истраживачки институти отворенији за жене него Београдски универзитет (*ибид.*).

Табела 9: Учешће жена у научним установама (од 2000. до 2002. године)

	жене истраживачи	мушкарци истраживачи	жене асистенти	мушкарци асистенти	процент жена од укупног броја истраживача и асистената (%)	
2000	4 815	7 154	2 697	2 751	Ист.: 40,20	Ас.: 49,50
2001	4 246	5 825	2 513	2 005	Ист.: 42,20	Ас.: 55,60
2002	4 663	6 192	2 475	2 156	Ист.: 43,00	Ас.: 53,40

Извор: Статистички завод РС и УНДП, 2005

Жене су биле и даље изузетно слабо заступљене на руководећим положајима на универзитетима и на другим местима одлучивања у образовном систему и у научним установама како то показују подаци о деканима, ректорима, директорима института, члановима универзитетских одбора итд. (погледати више о томе у: Критички садржаји у наставку).

Учешће НВО у увођењу истраживања о половима у универзитетске програме: У 90-тим, НВО жена су иницирале и спровеле бројне алтернативне едукативне програме на факултетима; програме за женске студије и студије о половима били су међу њима од стране Центра за женска истраживања у Београду, Новом Саду, Суботици, Нишу, Ужицу, Краљеву, Алтернативна академска образовна мрежа и Мировне студије. Слично томе, на иницијативу НВО жена, истраживања о половима уведена су као факултативни предмет на редовним студијама неких факултета у Србији, као што су Филозофски факултет у Београду (1993.године), Факултет политичких наука у Београду (1997.године), Правни факултет у Нишу (2003.године).

Питање за забринутост: стереотипови међу половима у уџбеницима: Стереотипови засновани на полу су присутни у школским уџбеницима да чак и извештај Владе за *ЦЕДАВ* (2006) то признаје као проблем. Бројне раније и недавне студије о социјалним узорцима и портретима дечака/девочица и мушкараца/жена у уџбеницима потврдили су узнемиравајуће пропорције овог проблема (нпр. Плут, Даничић и Тадић, 1990; Плут, 1991; 1994; 2000; 2004; Маринковић и Пешикан, 1999; Јарић, 1994; Плут, Пешикан, Пешић и Антић, 2002; Маринковић, 2004). *Без обзира на то, нису предузете системске државне мере у побољшању овакве ситуације.*

Коментар државног извештаја: Владин извештај за Комитет *СЕДАВ* уочава овај проблем у вези са Чланом 5 Конвенције и цитира извештаје о родним стереотиповима у уџбеницима. Извештај владе јасно не уочава да су већину цитираних извештаја израдиле НВО или институти. Такође се не помиње које се мере предузимају да би се побољшала ситуација. Даље, наглашава се, у параграфу 95, да “Министарство образовања и спорта у Србији нема утицаја на контролу и садржај уџбеника са верским садржајем. Према неким женским НВО, анализа верски уџбеника показује постојање дискриминације, подршке

стереотиповима и патријархалном моделу мушко-женских односа... На пример, по патријархалном моделу, абортус је злочин; девојке треба да се васпитавају на примерима мајки и супруга, потчињених мужевима и физички и ментално, слушајући их без приговора итд.” (Владин извештај за Комитет *CEDAW*, 2006). С тим у вези, у извештају Владе се признаје преовладавање родних стереотипова у уџбеницима за основну и средњу школу, укључујући верске приручнике. С тога би се могло поставити питање – **да ли се извештајем Владе жели показати да држава не може бити одговорна за овакве садржаје?**

Обука за предаваче у основним/средњим школама: У 90-тим и у периоду од 2000. до 2003. године, бројне обуке за време рада су организоване, а које су покриле широку лепезу тема: демократизација образовања, мултикултуралност, изградња мира, ненасилна комуникација, решавање конфликта, интерактивни методи предавања, права детета, развој осетљивих потреба мањинске и инвалидне деце, значај здравља, образовање надарених, компјутерско описмењавање, екологија, као и специфични програми за предаваче у вези различитих школских предмета. Требало би нагласити, међутим, да су већину од ових програма израдиле и организовале различите НВО, професионална удружења и универзитети/институти. Већину њих су финансирани иницијативом страних и других донатори. На пример, велики број учитеља учествовао је у познатом програму “активно учење”. Програм су развили познати експерти на пољу образовања, а израђен је и пратећи приручник (Ивић, Пешикан, Јанковић и Кијевчанин, 1997); финансијску подршку је обезбедио УНИЦЕФ. Министарство образовања и спорта створило је систем давања сагласности за овакве програме. Укупно је за **129 програма** дата сагласност од Министарства за школску 2002/2003. годину и објављен је Каталог (Министарство за образовање и спорт РС, 2002).

Увођење перспективе једнакости родова у образовни систем – програм упозоравања предавача на питање полова/родова: Имајући у виду претходно поменуте алармантне податке о родним стереотиповима у уџбеницима и чињеницу да подизање свести о родовима још није уврштено као саставни део преднаставничке обуке предавача, организовање обуке предавача о родовима би се могло одредити као неопходно. Очигледни “јаз” у оваквим програмима за предаваче о родним питањима могу потврдити и анализе наведеног Каталога о програмима за које је дата сагласност (Министарство образовања, 2002). Од 129 програма, ни један се не односи на једнакост полова нити на улогу полова. У покушају да премости овај јаз, *ЦАРЕ Интернационал* и НВО (Независни женски центар, Београдски истраживачки центар жена, Глас разлика и Група МОСТ) спровели су пилот пројекат о упозоравању на садржај полова за школске предавача у 22 основне и средње школе у Београду. Ово је био први покушај да се уведе тема родне једнакости у школе у Србији. Пројекат је спроведен уз подршку и сагласност Министарства образовања (за време Владе премијера Ђинђића). Резултати су представљени на једној међународној конференцији, коју је организовало Министарство (Бранковић, 2002). Овај пројекат био је поменут у извештају Владе за *ЦЕДАВ* (2006) у позитивном смислу, мада су НВО биле те које су израдиле и спровеле програм, а подаци о броју и врсти школа су били погрешни. НВО жена су организовале други пројекат о равноправности полова у основним школама у 2004/2005. Несрећна “судбина” овог програма описана је у: Критичким примедбама (2003-2006).

Период 2003-2006.

Бројне угрожене категорије не остварују своје право на основно образовање: Мада је званична стопа уписа у основне школе висока, а да је стопа одустајања ниска, извештај Владе о Миленијумским циљевима (Влада РС, 2005) предвиђа да је реална стопа одустајања од основне школе 5-15 одсто. Отворено се признаје да је званична статистика “прикрила податке о угроженим групама”. *С тим у вези, нека ромска, сеоска, инвалидна деца и деца избеглица/интерно расељених лица не остварују своје право на (обавезно!) основно образовање.* Слично томе, исти извор наводи да трећина Рома живи у привременим насељима; 60 процената Рома преко 15 година старости, који живе у овим насељима нема основно образовање (*ибид.*). Стопа одустајања *ромских и сеоских девојчица* је виша у поређењу са дечацима. Званични подаци на укупни упис Рома су посебно узнемиравајући (само 20 одсто; даље, стопа уписа за девојчице је нижа; Министарство образовања, 2003; у: Влада РС, 2005). Поводом овог питања, требало би се подсетити да се, према попису од 2002.године, 108 193 лица изјаснило као Роми (што чини 1,50 процената укупне популације; Статистички завод, 2005), али активисти ромских НВО процењују да је у стварности број Рома 3 до 4 пута виши. Тако су ови људи постали “невидљиви” у званичној статистици, па подаци о стопи уписа/одустајања се не могу сматрати поузданим. Недавни подаци засновани на *прегледу домаћинстава угроженог становништва* могу појаснити слику – истраживање урађено на 2 254 лица (УНДП, 2006) утврдило је да је укупна стопа уписа избеглица/расељене деце 85 процената (девојчице: 77 посто, дечаци: 89 посто). Укупна стопа уписа међу Ромима је 74 одсто; упис за девојчице је 1 проценат нижи у односу на дечаке (и поред тога, истраживање није обухватило напуштену децу, који су углавном изостављени из школа!). Мада су анкетирани навели финансијске тешкоће као главни разлог непохађања школе, корисно је рећи да је само један проценат обухваћених избегличких/расељеничких и ромских домаћинстава добио стипендије или помоћ у школовању (*ибид.*). На тај начин, претходно поменути подаци о ниској стопи уписа у основне школе могу указати на зачарани круг сиромаштва.

Поред тога, званични извори помињу да су многа ромска деца, која би требало да похађају редовну наставу, уписана у посебне школе за ментално ометену децу и “понекад чине 80 одсто ученика таквих школа” (Влада РС, 2005). Не постоје поуздани подаци о проценту ромске деце, која се пребацује у школе/разреде за ментално ометене услед системске грешке у категоризацији менталних капацитета деце приликом њиховог уписа у школе или се то чини на основу њихових сталних ниских резултата у образовању. Ипак, један важан извор (УНИЦЕФ, 2001) наводи да “диспропорционално присуство ромске деце у специјалним школама представља један од индикатора да процес категоризације не функционише добро”. У 2004.години, Заједнички план за напредак у образовању Рома израдило је Министарство за образовање и спорт уз помоћ Министарства за људска и мањинска права и ОЕБС. Међутим, како је проценио УНДП (2006), “неке сложеније активности, предвиђене за 2005-2006, нису започеле или ће сада почети са значајним кашњењем”. Први извештај о напретку примене Стратегије за смањење сиромаштва у Србији (Влада РС, 2005) набројао је око 144 школских пројеката у вези побољшања образовања Рома, који су финансирани у 2002/2003 и 2003/2004 школским годинама. Међутим, цифре о афирмативним активним мерама нису нарочито охрабрујуће: *42 ромска ученика су уписана у средње школе 2002/2003 и 70 у 2004/2005* (подаци о полној структури нису дати). Поред тога, 51 и 89 Рома је уписано на факултете у 2002/2003, односно, 2004/2005 школској години. Генерално, нема довољних системских, сталних и од државе подржаних програма (афирмативне активности) за побољшање образовног положаја претходно поменутих угрожених група. Штавише, државне установе су одобриле повратак око 150 хиљада лица из земаља са којима је потписан споразум о реадмисији (Група 484, 2005, у: УНДП, 2006). Делимични и незванични подаци о онима, који су се већ вратили, показују да многа деца имају проблем да се упишу у школе услед недостатка докумената

и/или јер не говоре српски језик (*ибид.*). Незванични подаци о већ пристиглим повратницима показују да је међу њима 60-65 процената Рома. Не постоји стратешки документ Владе, који би третирао проблем повратника. Имајући у виду наведене податке о образовном положају угрожених група, поставља се питање – како Србија планира да интегрише (вероватно) високи број повратничке деце у свој образовни систем?

Недостатак поузданих података о осетљивом полном/родном питању у образовању – занемаривање?: Овај проблем је блиско повезан са раније поменутиим критичким садржајима. Постоји јасна потреба за поузданим званичним подацима о осетљивом полном/родном садржају по питању стопе уписа/одустајања на свим нивоима школовања, која би се заснивала на мониторингу. Слична препорука је дата и у извештају Владе о Миленијумским циљевима (Влада РС, 2005). Нарочито је важно прикупити и стално објављивати податке о полном/родном питању, који се односе на сеоску, ромску, инвалидну и избегличку/расељеничку децу. Стручне анализе (нпр.Плут, 2004), засноване на симулацији модела мониторинга, указују да разлике у половима по питању стопе уписа нису велике (погледати: Табела у наставку). Ипак, једноставна калкулација показује проблем у вези успеха у основној школи – 8,20 процената деце у једној генерацији не стигне заједно до осмог разреда. На тај начин, они или понављају разред или одустају (разлози за нестизање до осмог разреда нису доступни). Од укупног броја девојчица, које упишу први разред, 7,40 одсто не дође до осмог разреда у оквиру своје генерације, док се то догоди са 8,90 одсто дечака.

Табела: Завршетак основне школе – према генерацијама

	укупно	девојчице	Дечаци	% девојчица од укупног	% дечака од укупног
Упис у 1.разред 1995/1996	96 185	46 634	49 551	48,50	51,50
Крај 8.разреда 2002/2003	88 298	43 200	45 098	48,90	51,10

Извор: Министарство образовања и спорта, у: Плут: 2004

Полно засновани стереотипови су преовлађујући у уџбеницима и приручницима; реформа образовања би требало да узме у обзир тако нешто уз помоћ НВО: Национални акциони план за жене (2006) сумира овај проблем, “уџбеници на свим нивоима су и даље анахрони и дискриминирајући и доприносе јачању полно заснованих стереотипова”. Што се тиче факултетских програма, исти документ (НАП, 2006) наводи “факултетски програми нису полно осетљиви ни по садржају ни по језику”. Овај План (који још Влада није усвојила), међутим, не предлаже анализу текућих уџбеника уз угла перспективе за полове или укључења НВО у тај поступак. Због тога, проблем оваквих стереотипова остаје горуће питање углавном за основни и средњешколски ниво. По нашем мишљењу, проблем стереотипова по половима у уџбеницима, без обзира о ком предмету је реч, би требало обухватити реформом образовања. Поред тога, у планирању мера за увођење перспективе у једнакости полова/родова у образовни систем, НВО жена и стручњаке на пољу полова би требало укључити, с обзиром да текући званичници (образовне власти) нису ни заинтересоване нити упућене у ове садржаје. И даље, недостатак политичког консензуса у примени реформи образовања остаје кључни проблем. Министарство образовања (у периоду председника Ђинђића), започело је велику реформу образовања. После скупштинских избора, када је формирана Влада (води је Војислав Коштуница), политика образовања се променила и реформе, које је започела претходна

влада су углавном напуштене или одложене. Министар образовања касније Владе је такође званично стопирао неке семинаре за предаваче. Сходно томе, министар је био приморан да поднесе оставку услед бројних контраверзних и шокантних одлука (нпр. да забрани Дарвинову теорију¹⁷). Без обзира на то, проблем стереотипова у уџбеницима је остао нерешен. Важност уџбеника и програма обуке за предаваче о половима су убедљиво потврђени у истраживањима – нарочито је утврђено да половина испитаних предавача у основним и средњим школама и не познаје термин “равноправност родова” и шта он значи (Бранковић, 2002; 2005).

Програми обуке за предаваче о указивању на питање полова/родова хитно је потребно, али постојећи програми НВО немају сагласност Министарства образовања: Студије о половима/родовима не представљају део регуларне обуке предавача. Од 5 учитељских факултета у Србији и других 7 на којима се будући предавачи образују, само један (у Ужицу) има предмет истраживања полова (Национални акциони план за жене, 2006). План предвиђа обуку за предавачко особље; међутим, НВО жена нису планиране као креатори/имплементатори ових програма у будућности (мада су раније само НВО жена радиле и организовале ове програме).

Како је претходно наведено, НВО жена су спровеле први (пилот) пројекат о половима за предаваче у основним и средњим школама у Србији. Пилот пројекат је поменут у позитивном смислу у параграфу 81 извештаја Владе за *ЦЕДАВ*. Међутим, догађаји, који су се касније одиграли могу показати државну политику према овом питању. Наиме, НВО жена (Београдске женске студије и Центар за истраживање полова, Глас разлике и Анртопија) спровели су други пројекат 2004/2005.године. Четвородневни семинар су организовани за предаваче у 51 основној школи широм Србије, као и скраћени програми за предаваче у средњим школама. Упутства за обуку учитеља су израђена (Игњатовић и Богдановић, 2004а; 2004б). Први приручник за учитеље са детаљним смерницама како спроводити учење о осетљивом питању полова/родова у редовној настави су такође израђени (Богдановић и Игњатовић, 2004) и достављени су свим учесницима у програму и примењени у пракси. Предавачи су оценили програм изузетно позитивним (нпр., 99 одсто њих је изразило мишљење да би сличне програме требало организовати широм Србије). Слична позитивна процена дата је и од два независна посматрача (Росандић и Гашовић, 2004) и од екстерног евалуатора (Јанковић, 2005). Резултати су представљени као позитивни пример на састанку Експертске групе за уклањање свих облика дискриминације и насиља против девојчица, који је организовао *ДАВ* и УНИЦЕФ (Бранковић, 2006). Ипак, овај програм за предаваче није добио сагласност Министарства образовања, па је тако даља примена постала немогућа. Слично томе, НВО жена су израдиле радни сценарио за равношравност полова намењен основним школама и послале га Министарству као предлог за укључење перспективе једнакости полова у градиво за школски предмет грађанско образовање. *Власти из образовања још нису одговориле на предлог.*

Могло би се поставити једно питање: сматрајући да је (чак и пилот) фаза овог програма наведена у извештају Владе за *СЕДАВ* и да је други пројекат позитивно процењен од предавача, посматрача/евалуатора и учесника Експертског састанка, **како, онда, овај програм за предаваче није довољно добар да би добио сагласност од власти у образовању у Србији?**

¹⁷ Ова одлука је снажно осуђена чак и у медијима изван Србије и на Интернету (нпр. преко претраживача *Гоогле* 3170 текстова се могло пронаћи комбиновањем следећих кључних речи: Србија+Дарвин+министар. Већина текстова је дискутовала о одлуци на веома саркастичан начин.)

Жене су слабије заступљене на руководећим положајима у образовним/научним установама: Индекс (о односу жена на свим образовним нивоима и оних са највишим степеном образовања) износи 1,07 одсто (Поповић, 2006). Зато је Србија далеко испод просека за ЕУ земље (2,10 одсто).

Осим тога, **жене су биле, а и даље су, слабо заступљене на руководећим положајима у образовању и научном истраживању.** Од 16 чланова Националног савета за образовање (тела са изузетно високом одговорношћу и овлашћењима), само је један жена (НАП, 2006). Универзитет у Београду имао је само једног женског ректора (од свог оснивања 1905.године); Универзитет у Новом Саду три, док универзитети у Нишу, Крагујевцу и Приштини нису никад имали жену за ректора. Жене чине 26,50 одсто чланова Универзитетског одбора Београдског универзитета (Поповић, 2006) и 27 одсто Универзитета у Нишу (Студентска унија Србије, 2004). Слично томе, студенткиње су веома слабо заступљене у оквиру универзитетских тела (Унија студената Србије, 2004; Поповић, 2006). Од 8 истраживачких института у оквиру Универзитета у Београду, два имају жене за директоре (НАП, 2006). Међу члановима САНУ, жене су чиниле 6 процената у 2006.години; даље, Одељење за природне науке или Одељење за друштвене науке су потпуно без жена (Поповић, 2006). Ни једна жена није била председник ове установе од њеног оснивања 1887.године и ни једна жена није поменута у недавној публикацији Академије, која се односила на животе и рад 150 природњачких научника у 19. и 20. веку (*ибид.*).

Проблеми дискриминације полова и/или сексуално узнемиравања/уцењивање су евидентни на факултетском нивоу; не постоје ефикасне државне мере усмерене ка овој материји: Истраживање Студентске уније Србије (2004) спроведено на репрезентативном узорку универзитетских студената открило је да је једна трећина њих пријавило лично искуство полне дискриминације. Слично томе, скоро трећина студената (26,50 процената), пријавила је да знају за случајеве мушких професора, који су сексуално уцењивали студенткиње, док 40 одсто зна за случајеве сексуалног узнемиравања. Даље, недостатак упућености на полна/родовска питања у факултетским програмима уочена је у Националном акционом плану за жене (2006) како је то речено. У недавним годинама, услед ангажовања НВО жена, велики напредак је учињен у вези увођења студија о половима/родовима на универзитете. Пост-дипломски програми о овој материји започети су на Универзитету у Новом Саду (магистарске студије 2003, докторске студије 2004.године) и Универзитету у Београду (специјалистичке студије 2004 и магистарске студије 2005.године). Међутим, ови програми суочени су са сталним отпором и циничким коментарима академских кругова.

Нагађања о корупцији на универзитетима су такође присутна. Не може се проценити да ли је таква појава повезана са полним/родовским импликацијама, али се недавни запањујући догађај мора поменути. Откривен је велик случај корупције на Универзитету у Крагујевцу – полиција је објавила филмски материјал показујући чин подмићивања. Ухапшени су професори Правног факултета овог Универзитета, од којих су неки били политички утицајни, нпр. заменик министра образовања, један бивши члан Скупштине, један бивши члан Уставног суда итд. Истрага је и даље у току, па не бисмо доносили закључке. Ипак, пропорције откривене корупције и чињеница да су познати људи били вероватно укључени у све ово, створили су врућу дебату у медијима. Неки стручњаци указују да овај догађај призива *сумњу на систем* високог образовања. Чак је и Министарство образовања Грчке објавило одлуку да се више нећи признавати дипломе са универзитета у Србији.

Инвестирање у образовање се сматра буџетским трошком, мада се млади образовани, укључујући и жене, могу посматрати као потенцијал у развоју Србије: Како је процењено у извештају Владе РС о Миленијумским циљевима (Влада РС, 2005), повећање потрошње у образовању је неопходно у циљу побољшања квалитета образовања за сву децу. У протеклим годинама, трошкови образовања су били 3,40 одсто БДП у 2003. години и 3,90 у 2005. години (*ибид.*). Преглед прихода од образовања такође показују потребу побољшања квалитета образовања. Нарастајуће инвестиције у образовање су такође потребне у циљу побољшања финансијског положаја предавача и школа (одређени напредак је учињен после 2000. године, али би били потребни даљи кораци), и да би се спречило постепено смањење броја универзитетских студената на буџету. Самофинансирајући студенти често организују протесте против цене за упис, нпр. као што су то учинили студенти архитектуре у Београду недавно (март 2007. године) протествујући против цене која износи 24 просечне месечне плате. Од суштинског је значаја да се одржи текућа висока уписна стопа међу студенткињама; међутим, политика, која се односи на цене може умањити могућност за младе жене да дођу до диплома. Поред тога, академски стечено образовање често је подцењено на тржишту рада, а општа друштвена клима не иде у прилог идеји да се на младе образоване људе гледа као на развојни потенцијал. Млади често изјављују да желе да “дипломирају и емигрирају” или да је негативна селекција доминантна у друштву. Слично томе, они изражавају основан утисак да се на високе положаје долази на основу “лојалности политичким странкама”.

Србији су потребни нови лидери у свим областима јавног живота; не постоје довољне државне мере у промоцији надарених младих људи и у превенцији даљег одлива мозгова: Позната је чињеница да је велики број мушкараца и жена, углавном младих и образованих, напустио земљу у 90-тим (било да избегне мобилизацију или услед других политичких/економских разлога), али тачне цифре нису познате. Стручњаци процењују износ од (шокантних) 600 хиљада људи (Поповић, 2006). Не постоји доступна и тачна анализа о могућим импликацијама по питању полова/родова у вези одлива мозгова. Поред тога, нема ефикасних мера од стране државе да се помогну надарени и талентовани дечаци/девојчице и мушкарци/жене. Проблем баријера у остваривању потенцијала надарених девојака/жена је запостављен и занемарен, како социолошки (скривена или очигледна дискриминација полова, “ефекат стакленог звона”), тако и психолошки. Једина НВО за ваншколско научно образовање намењено обдареним добија веома скромну државну подршку. Влада РС обезбеђује школарине за талентоване студенте и пост-дипломце. Убијени председник Ћинђић је започео пројекат “Хиљаду младих лидера”; Фонд са тим именом и даље обезбеђује подршку за талентоване студенте. С друге стране, много више би требало урадити на промоцији талентованих младих људи (нарочито девојака), стварању атмосфере у којој би они видели наду и имали мотивацију за даље школовање/развој и обезбедили да Србија има ново (полно избалансирано) вођство у будућности – у науци, образовању, политици, уметности и другим областима јавног живота. Једна млада жена, која је учествовала у бројним орограмима за надарене, објашњава тренутну атмосферу, “Не желим да перем судове у иностранству и отићићу једино када сам сигурна да је одлазак мој избор заснован на професионалној одлуци, а не само на томе да побегнем. Али, кад год гледам телевизију, размишљам... можда чак и бекство није тако лоша опција. Ово није нормална земља и неће постати нормална за милион година”.

Члан 10 – Препоруке

1. Обезбедити да су НВО жена укључене у планирање/примену полно/родно оријентисаних аспеката политике образовања на националном нивоу, нпр. путем оснивања посебне *Радне групе за полове* при Министарству образовања (сачињене од представника НВО жена и стручњака о половима), који *би учествовали у: а)* планирању градива и дефинисали реформу образовања; припремили програме за предшколску и текућу обуку предавача у смислу метода предавања полних/родних садржаја и израде упутства/приручника за учитеље; *б)* анализирању градива за верску наставу из перспективе равноправности полова и обезбеђењу мера којим би се уклонила отворена/скривена дискриминација међу половима у складу са секуларним карактером државе; *ц)* мониторингу политике образовања на свим нивоима (основно, средњем и универзитетском), као и у практичном раду са установама образовања; развијање механизма за ублажавање дискриминације међу половима у едукативној пракси и мера за решавање проблема сексуалног узнемиравања;
2. Стварање независног тела (састављеног од представника НВО жена и полних стручњака) који би прикупили постојеће и израдили нове анализе *градива и школских књига за основне и средње школе* из угла перспективе полова/родова, и обезбедили смернице за будуће ауторе уџбеника (нпр. увели “бренд” – “приручник за полове/родове”); ово последње подразумева да власти из образовања треба да усвоје смернице као *мандаторне* за ауторе уџбеника и обезбеде да се те смернице примењују у пракси.
3. Повећање издвајања за образовање из државног буџета
4. Ефикасна примена и надгледање усвајања Националног плана у вези образовања и усвајање оних, који још нису донети
5. Организовање широке дебате о реформи образовања у професионалним круговима/јавности; обезбеђење учешћа цивилног друштва у таквој дебати; стварање услова за сталну примену реформи
6. Прикупљање и регуларно објављивање ажуриране по полу рашчлањене националне образоване статистике на свим нивоима засноване на мониторингу; развој механизма са полно осетљивим индикаторима и анализирање приступа образовања угрожених група: сеоских, ромских и других мањина, избеглице/расељени, хендикепирани
7. Спровођење истраживања о функционалној писмености различитих старосних група; *од државе*, организовање обуке за професије намењене образовању деце и одраслих; подршка укључивању девојака/жена у такве програме
8. Усвајање афирмативних мера за угрожене групе деце (школарине, стипендије), поклањање посебне пажње мање заступљеном полу; повећање броја уписа угрожених група деце кроз *предшколске програме/институције*; организовање програма заједнице с циљем укључивања угрожених категорија деце у школе, који би обухватили и њихове родитеље/породице, локалне лидере/чланове; обезбеђење примене формалних и/или разних других облика алтернативне/неформалне обуке за дечаке/девојчице који нису уписани у редовни школски систем или су одустали од школовања; преузимање корака у повећању полног баланса у основним школама за одрасле; повећање броја програма обуке за децу и одрасле на државној националној телевизији и радију
9. Прикупљање постојећих анализа *квалитета образовања* на националном нивоу (заснованих на приказу *успеха образовања*) и организовање периодичних нових прегледа
10. Анализирање (од независних експерата) примене Болоњске декларације на универзитетима у Србији; надгледање политике универзитета у вези цене уписа и

предлагање мера које би могле умањити постојећу велику *разлику* у цени различитих факултета; акције за прикупљање средстава усмерене на стварању извора за стипендије

11. Организовање састанака са деканима/одборима универзитета и дискутовање о могућности¹⁸ увођења материје равноправности полова и баријера у остваривању потенцијала девојака као мандаторног предмета на учитељском факултету и/или другом факултету за будуће предаваче
12. Организовање дебата у професионалним круговима и оопштој јавности усмереној ка анализирању могућности формирања (или одржавања) студија о половима/родовима као интегралног дела универзитетског образовног система
13. Увођење овог питања на семинаре као саставног дела обуке предавача – подржавајући постојаће програме НВО и развијајући нове (углавном подршка за упутства, којима ће се обезбедити конкретни примери како применити полно осетљиви приступ у предавању у разреду)
14. Подршка програмима НВО жена, који су фокусирани на предаваче као циљну групу (нпр. програми превенције полно/родно заснованог насиља и други такви садржаји)
15. Промоција и подршка приступу информативној технологији и опреми од стране девојчица; развијање политике образовања којом се охрабрује интерес девојчица за природне науке, математику, технологију, компјутерске науке и спорт
16. Промоција равноправног приступа различитих професија; обезбеђење постојећих програма НВО и организације младих фокусираних на оснаживању девојчица; организовање програма за родитеље како би могли да охрабре жеље девојчица и да њихове саме стереотипове у вези улоге полова ставе под знак питања
17. Побољшање могућности за саветовање по питању каријере у оквиру средње школе; обезбеђење учешћа школских психолога и саветника за каријеру у програмима указивања значаја полова
18. Развијање и примена афирмативних акционих мера усмерене на пораст учешћа жена на руководећим положајима при образовним/научним установама
19. Усвајање афирмативних акционих мера на пост-дипломским студијама (нпр. школарине за мање заступљен пол, нпр. филолошки факултет за мушкарце и електротехнички факултет за жене)
20. Обезбеђење свеобухватне анализе полних/родних ефеката на одлив мозга, повећање броја талентованих студената, које добијају државну стипендију (укључујући и афирмативне акције за мање заступљен пол у различитим научним дисциплинама); подршка програмима размене; стварање услова за посете студената иностранству
21. Примењивање модела идентификације надарених, којим се узима у обзир интерес, независни креативни производ, допис о намерама, само извештавајуће присуство у ваншколским активностима (нпр. модели који би се могли ослонити на само-описне технике и употребу *IQ* резултата и мерења личности само као додатних индикатора); организовање пред-пословне и током-пословне обуке за особље школа поводом ових идентификационих модела, као и психолошке и социо-културне баријере у остваривању потенцијала надарених девојака
22. Развијање програма менторства за девојке које су заинтересоване за науку/уметност, укључујући и менторства заснована на вршњачкој едукацији (одређивање ментора који су само неколико година старији од надарених девојака); охрабри-

¹⁸ Ценимо и поштујемо аутономију универзитета. Ипак, образовне власти могу поставити питање равноправности полова у едукативном систему и *предложити* релевантном универзитетском телу да анализира текуће програме и обезбеди примену међународних стандарда и конвенција.

вање ваншколске едукације надарених студената (уз учешће професионалног особља раније обученог да одговори на посебне потребе надарених девојака) и/или организовање других спорадичних програма изван редовне наставе.

Члан 11 – Жене и тржиште рада

Период 1992 – 2002.

Законски прописи: Устав Србије (Члан 54, став 1) је садржао неке одредбе којима је прописивано да су послови и функције доступни свима, под једнаким условима. “*Свако има право на рад. Слобода рада, слобода избора занимања и посла, и учешће у руковођењу, су гарантовани. Свако има право приступа, под једнаким условима, сваком послу и свакој функцији.*” Посебна заштита за запослене жене била је гарантована Чланом 56, став 3, Устава СРЈ, и Чланом 38, став 3, Устава Србије. Закон о раду Србије (из 2001.) је измењен и допуњен да би се усвојили неки предлози група жена, на пример, принцип једнаке плате је уграђен по први пут. Законом су уведена нека релевантна побољшања, на пример, у вези са једнакошћу плата и “породиљским одсуством” (промене су се односиле на принцип равноправности код рођења детета). Закон о раду је предвидео да је запосленима који раде за истог послодавца гарантована иста плата за исти рад или рад исте вредности (Члан 81) и право на заштиту личног интегритета (Члан 9). Ова друга одредба би, у зависности од судске праксе, штитила жене од уцене, злостављања, итд. на раду. Чланом 9 је утврђено да запослени има право на посебну заштиту у вези са бригом о детету, по закону. По Члану 69, став 1, Закона о раду, запослена жена је имала право на породилско одсуство и право на одсуство са рада због неге детета у трајању од 365 дана. Породилско одсуство је трајало до трећег месеца после порођаја (став 2). По истеку породилског одсуства, запослена жена је имала *право да буде одсутна са рада због неге детета*, али најдуже 365 дана почевши од дана када је отишла на породилско одсуство (став 3). Отац детета је уживао права из става 1 у случају смрти мајке, уколико мајка напусти дете, или уколико је спречена да ужива то право из оправданих разлога (издржавање затворске казне, тешка болест). У току породилског одсуства са рада због неге детета, запослена жена или отац детета имали су право на надокнаду, у складу са законом (став 4). *Отац детета је могао да узме одсуство за негу детета*, тј. могао је да ужива права из става 4. Један родитељ је могао да буде одсутан с посла док дете не напуни три године старости, а током тог периода права и обавезе тог лица су била суспендована, сем уколико су одређена права била регулисана законом или актом/уговором (Члан 75). Иста права може да ужива један од родитеља усвојитеља детета – мужкарац или жена – под условом да дете није старије од пет година. У случајевима када је детету била потреба посебна нега због психофизичких недостатака, један од родитеља детета је имао право да буде одсутан с посла (по истеку породилског одсуства и одсуства због неге детета), или да ради пола радног времена, али најдуже до напуњених пет година старости детета (Члан 71). Један родитељ је имао право на накнаду – једну половину је плаћао послодавац, док је друга половина добијана у складу са одредбама о збрињавању деце и породице.

Жене и тржиште рада: Подаци су јасно показали да је дискриминација полова на тржишту рада била веома присутна 1990-тих година. Чак су се неке нове дискриминаторне праксе појавила у приватном сектору и скривеној економији. Према подацима из пописа (1991), 42% жена у Централној Србији је било економски активно; у неким старосним групама (30-39) тај проценат је био преко 80. Међу запосленим стручњацима/уметницима у Централној Србији (на основу података из пописа 1991. године), особе женског пола су чиниле 16.7%, а мушкарци 11.1 % (у Војводини су проценти за жене и мушкарце били 19%, односно 9.3%). Овај привидно позитиван тренд је, међутим, прикрио чињеницу да су *особе женског пола биле сконцентрисане у полу-професијама (медицинске сестре) или професијама нижег ранга (наставнице/педагози у основним школама и обдаништима)*; што је указивало на стереотипно мишљење о улози полова у јавној сфери/стручном свету (Благојевић, 1995). Ипак, удео жена међу запосленима се није нарочито променио 1990-тих

година, бар на основу званичних података (приближно 40%). Жене су углавном радиле у државном сектору. Неке анализе су показале да две трећине запослених жена ради у државним и финансијским службама (УНДП, 2000.). Жене су биле слабо заступљење у приватном сектору (видети даљи текст), и чиниле су око једну трећину радника у скривеној економији (Анализа радне снаге, 1998; УНДП, 2000.). Могућности запошљавања за жене са инвалидитетима су биле веома ограничене. У 2000. години, 28 предузећа је регистровано “за запошљавање лица са инвалидитетима” (ФСО, 2001). Неке групе жена биле су суочене са “двоструком дискриминацијом” у запошљавању (Ромкиње, полне мањине). Због недостатка података према полу, било је тешко пратити сегрегацију на раду, али је регионална анкета (УНИЦЕФ, 1999.) указала на то да је нижа у односу на неколико земаља у транзицији. Познато је да разлике међу половима у нивоу образовања запослене радне снаге нису биле значајне (Матковић и Марић, 2000.). Нажалост, образовање није нужно подразумевало једнакост на радном месту, нити кретање навише – да је статус женске радне снаге зависио искључиво од стручне спреме, био би далеко бољи него што стварно јесте. Више жена него мушкараца се бавило занимањима која су била испод њихових образовних квалификација (СЦАН 2001.). “Бум/Експанзија” скривене економије је даље деградирала важност образовања, као потенцијалне предности женске радне снаге – никакво образовање није било потребно у многим “гранама” неформалног сектора.

Заштитно законодавство (нпр. породилско одсуство) било је на снази у државном сектору, али то не значи да је увек било корисно за мајку и дете – плате су биле мале и исплаћиване са закашњењем, па је исто примењивано и на накнаде за породилско одсуство. Све у свему, комбиновање улоге запосленог и породичних улога било је отежано због економских тешкоћа – жене су биле преоптерећене, јер су на себе преузеле првенствену одговорност за опстанак породице.

Повећане стопе незапослености жена: Поред званично регистроване незапослености, *скривена незапосленост* је такође била велика у деведесетим. Многи радници у државном сектору су слани на принудно одсуство од неколико година (са минималном платом). Укупна стопа вишка радника била је процењена на 47% (Јовановић и Недовић 1998). У вези са слањем на принудни одмор, жене нису биле дискриминисане, бар не до 1999. године (трендови су се вероватно променили после тога, али о томе нема података). Ипак, удео жена у општој незапослености стално је растао од 1990. до 1997, док је стагнирао или благо опадао од 1997. до 2001. године. Даљи (благи) пад је такође забележен у 2002. години. Од 842.652 незапослених лица у 2002. години, 55.3% су биле жене (Агенција за тржиште рада Србије, 2002). Поред тога, жене су представљале већину у дугорочно незапосленима (1-3 године), мада се *образовни нивои незапослених мушкараца и жена нису разликовали* (Матковић и Марић, 2000). Жене су чиниле две трећине оних који су чекали на посао дуже од 8 година (УНДП, 2000). После 2002., општа незапосленост је порасла, због транзицијских промена (приватизација државних предузећа, отпуштања) и макроекономске политике.

Званично регистрована	1997	2000	2001	2002
незапосленост:				
Незапослених – укупно	636.451	725.596	772.611	842.652
Незапослених жена	366.323	413.082	433.109	465.899
% жена у укупно незапосленима	57.6%	56.9%	56.1%	55.3%

Стопе незапослености према полу дале су слику која више узнемирује. Међу 10 испитаних земаља региона, ФР Југославија је у 1994. години имала највећу разлику у половима у

стопама незапослености, дефинисану коришћењем стандардних критеријума Међународне организације рада (МОП) (УНИЦЕФ, Извештај о регионалном праћењу, 1999). Сличан тренд је био очигледан, ако се узму у обзир само подаци из Србије. Према подацима за 1999. годину, стопа незапослености жена је била 32.4%, док је стопа за мушкарце била 20.3% (УНДП, 2000). Институционалне мере за смањење незапослености (курсеви за незапослене) су биле недовољне, и жене су биле недовољно заступљене у тим програмима. Међутим, жене су *показале велико интересовање за курсеве компјутерских наука за незапослене* (чиниле су до 70.5% полазника 1998. године). Будући да су углавном радиле у државном сектору, жене су биле озбиљно погођене приватизацијом и отпуштањима, нарочито оне у старосној групи 45-55.

Мање могућности на радном месту: Законске одредбе у вези са једнаким приступом запошљавању лоше су спровођене – анализе репрезентативних узорака су показале да су за жене шансе биле мање. Није постојала државна политика чији циљ би био смањивање вертикалне сегрегације у запошљавању, а 1990-тих година нису постојали статистички подаци са пресеком по половима. Како је показала једна релевантна анкета, свака четврта жена је рекла да њеном радном месту жена има слабије изгледе за напредовање на послу (Пошарац, 1998). Одговори запослених девојака и жена, које су описивале искуства на свом радном месту, указали су на следеће “рангирање” дискриминаторних пракси (СЦАН, 2001): Жене су, у односу на мушкарце, имале мање изгледа за напредовање на послу (48% сагласности), мањи приступ руководећим местима (34% сагласности), мањи приступ водећим (лидерским) положајима у фирмама/институцијама (26%), и веће изгледе да буду “пребачене” на слабо плаћене послове (15%). Активисти СОС хотлајна за жене – жртве дискриминације на радном месту сведочиле су да су раднице углавном пријављивале незаконито смањивање плата или слање на принудни одмор. Оне који су одлучиле да судски гоне послодавце суочене су са повећаним малтретирањем (према статистичким подацима СОС хотлајна, 2000). Према подацима из званичног пописа (2002), жене су чиниле 25.2% директора и главних извршних руководилаца, и 28.1% извршних руководилаца – менаџера у привреди. Попис у 2002. години такође је показао да су жене чиниле 58.9% стручних сарадника, 55.9% радника у услугама и продаји, 53.4% административних радника и 52.8% стручњака/експерата.

Разлика у плати према полу: Разлика у плати према полу, и разлика у месечној плати и плаћању по сату повећала се за 4,9% односно 4,7%, од 1995. до 1998, као последица селективног повлачење мање квалификованих жена са тржишта рада (Крстић, 2000). Анкета спроведена 1998. године у насумично изабраним домаћинствима открила је да су запослене девојке и жене зарађивале 20% мање него мушкарци (Крстић и Рајли, 2001.). Једна друга анализа, заснована на званичним статистичким подацима у 1998. години указала је на нешто мању разлику, (86.5%), и показала да разлика не може да се објасни различитим образовним нивоима мушкараца и жена, будући да стручна спрема запослених жена није била нижа у односу на мушку радну снагу (Матковић и Марић, 2000). Ова друга анализа је открила да су жене зарађивале прилично више него мушкарци само у слободним професијама. Уопштено говорећи, разлика у плати према полу била је *слична или мања него разлика у другим земљама региона (УНИЦЕФ, 1999)*. Међутим, стручњаци истичу да, како транзиција одмиче, разлику у плати према полу треба пратити, контролисати по питању образовног нивоа, добу старости, радног искуства, гране привредне делатности (*разлика би се могла првенствено приписати концентрацији жена у слабо плаћеним секторима, као што су здравство или текстилна индустрија*).

Сексуално узнемиравање на радном месту: Женске НВО су установиле огромно присуство сексуалног узнемиравања на раду, нарочито у приватном и неформалном

сектору. Међутим, такав утисак је било тешко доказати у испитивњима. Сексуално узнемиравање није било по закону дефинисано као кривично дело и никакви заштитни механизми нису постојали (у 2002. години, сексуално узнемиравање је постало криминализовано, али је та одредба касније искључена). Како су известиле женске НВО, узнемиравање је обично почињало захтевом да се “забаве пословни партнери за време вечере” и остајало је непријављено било каквој званичној агенцији. У огласима за радно место понекад је отворено помињан “*пријатан изглед*” као услов. Будући да је Законом о раду дато овлашћење послодавцима да запошљавају и отпуштају, раднице су могле да буду изложене “уцени”. У анкети спроведеној широм земље пријављено је 58 сексуалних узнемиравања на 1000 жена у СР Југославији у 1996. години – та стопа је била једна од највећих у региону (УНИЦЕФ, 1999). У једној недавној анкети установљено је да је 5% жена доживело узнемиравање у време кад је тражило посао (20% је одбило да одговори на ово питање!). Поред тога, 22% њих је пријавило да су *друге жене* на својим радним местима биле сексуално узнемираване од стране мушкараца послодаваца (СЦАН, 2001). Изгледало је да су се жене устезале да обелодане инциденте у директним интервјуима; с друге стране, неке жене су можда претпоставиле да треба да толеришу узнемиравање. Гледиште да жене имају *право* да не буду сексуално вређане још увек се сматра “чудним”.

Посебна дискриминација у приватном сектору и скривеној економији: Граница између приватног сектора и скривене економије је била (и још увек је) нејасна у Србији, благо речено. Неке приватне компаније су се бавиле незаконитим активностима, заштићене Милошевићевим режимом и уживале огромне погодности. Студије су указале на то да су неки ратни профитери и “нови богаташи”, након што су стекли капитал незаконитим пословима, једноставно прешли на законите бизнисе (Болчић, 1995).

Особе женског пола су биле слабо заступљене у приватном сектору 1990-тих година (Матковић и Марић, 2000; Пошарац, 1998, СЦАН, 2001, УНДП, 2000). Тај фактор је утицао на економски положај жена уопште, будући да је разлика у платама у приватним фирмама и другим предузећима била већа у Србији него у многим земљама у транзицији (Крстић и Рајли, 2001). Анкета радне снаге за 1998. годину указала је на благи пораст броја жена у том сектору (подаци су се односили на СР Југославију). Жене су чиниле до 37% запослених у приватном сектору, али су аутори нагласили да тај тренд не треба сматрати стабилним (Матковић и Марић, 2000) нити поузданим, јер су запослени често били *непријављени*. Слично томе, жене су чиниле само 22% власника приватних предузећа/радњи (Матковић и Марић, 2000). Међу разлозима за слабо женско учешће у овом сектору били су неплаћени рад код куће, проширене породичне одговорности (Пошарац, 1998), и *недостатак искуства у руководилачком/менаџерском послу* – жене у Србији су недовољно заступљене на руководилачким положајима већ годинама. Поред тога, породице су често одлучивале да мужу повере ризичан приватни посао, док је жена чувала мање плаћен али сигурнији посао у државном сектору (Матковић и Марић, 2000). Друге препреке је било теже превазићи. Неке жене, које су желеле да покрену бизнис, нису се уклапале у конвенционалне кредитне моделе – будући да је имовина често регистрована на мужевљево име, оне нису могле да обезбеде гаранцију банци.

Две велике анкете спроведене у 1990-тим годинама (Болчић, 1995; Милић, 1995) указале су на то да су власници приватних фирми били углавном мушкарци који су имали ниже образовне квалификације у односу на *своје* запослене, као и директори и запослени у државном сектору. Ти послодавци су имали тенденцију да искључе жене као кандидаткиње за запослење и да предност дају млађим мушкарцима. Жене су чешће биле непријављене, ангажоване као непријављене «помоћнице» у породичним бизнисима, или запослене на привременој основи – на мање плаћеним техничким пословима, често испод

образовних квалификација. Често су биле лишене многих права у вези са радним временом, породилским одсуством, здравственом заштитом, итд. Послодавци су лако могли да избегну плаћање накнаде за породилско одсуство тако што су држали женску радну снагу непријављену, такође су често имали тенденцију *да пријаве ниже него стварне зараде* да би смањили плаћање пореза, здравственог осигурање, обавеза према пензионом фонду (те праксе би угрозиле осигурање жена у старости). Плате су донекле касиле, али никакви заштитни механизми нису примењивани. Будући да радници у приватном сектору нису уживали заштиту синдиката, чак ни озбиљни прекршаји нису кажњавани.

Скривена економија у Србији обухватала је различите делатности, од “сиве” (продаја хране или шверцоване робе на «бувљаку») до веома “црних”, јасно криминалних активности, као што су, нпр., трговање оружјем, организована проституција, које су укључивале *модус операнди* типичан за организовани криминал (Болчић, 1995). Ипак, “сиви” огранак је постао мрежа сигурности за незапослене, недовољно запослене, избеглице и расељена лица, сеоско становништво, пензионере и све осиромашене (посебно Роме), и извор додатних прихода за запослене, јер је трећина становништва била испод признатог нивоа сиромаштва у 1995. години (Пошарац 1998).

Крстић (1998) је оценио да је процењена активност скривене економије износила 34% измереног БДП у 1997. години. Према Анкети радне снаге (1998), жене су чиниле око једну трећину радника у овом сектору. Скривена економија би се могла сматрати значајним извором неједнакости полова.

Жене које раде у овом сектору нису уживале никаква законска права. Према том, нису могле бити заштићене од сексуалног злостављања или узнемиравања, насиља, дискриминације по питању плате, радног времена, итд. Често су радиле на отвореном, у неприхватљивим условима, испод свих цивилизацијских норми. Просечна плата жена у скривеној економији била је за 28% нижа од просечне плате мушкараца 1997. године (Јовановић и Недовић, 1998). Две трећине жена је радило у неформалном сектору на пољопривредним радовима (често су производиле храну за сопствена домаћинства; Анкета радне снаге, 1998, ЦПЈ, 2000). Према томе, додатни рад жена у неформалном сектору често није доносио додатни приход – посао је само стратегија опстанка. С друге стране, овај сектор је пружио шансу, посебно млађим и образованим женама, да имају друге послове при прилично коректним условима. Као што је открила једна велика анализа, званично запослене жене (са изузетком младих) су се ређе него мушкарци запошљавале и “хонорарно”, тј. имале и други посао у неформалном сектору. Никакве полне разлике у зарадама на другом послу нису утврђене, а жене су чак зарађивале више у неким гранама, што подразумева да су вештине које су жене поседовале биле тражене у неформалном сектору. Нажалост, жене старије од 30 година нису могле да имају користи од ове понуде за посао, вероватно због рада у домаћинству и неговарања деце (Крстић и Рајли, 2001).

Период 2003 – 2006.

Законодавни оквир: Закони из области економске политике¹³: **Закон о раду садржи дефиницију дискриминације** која обухвата све фазе и елементе рада, као и кључне основе дискриминације. У значајној мери је унапређена дефиниција принципа једнаке плаћености за једнак рад или рад једнаке вредности. Учињен је помак у одређивању узнемиравања и

¹³ Закон о раду, Закон о безбедности и заштити на раду, Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености, Закон о мирном решавању радних спорова, Закон о парничном поступку постављају основе положаја жена на тржишту рада.

сексуалног узнемиравања. На овај начин, на законском нивоу унапређен је положај жена на тржишту рада. Ипак, закон садржи и мере које могу у крајњем ефекту бити контрапродуктивне за жене.

Могући контрапродуктивни ефекти: Област флексибилизације радне, може се негативно одразити када су жене у питању. Нпр. категорија рад из куће дозвољава ангажовање чланова породице, без формалног признања њиховог рада (Закон о раду и Закон о приватним предузетницима). Према подацима Завода за статистику РС, 2-3 лица који обављају рад из куће (признат као радни однос) су мушког пола, док је 2-3 оних који обављају рад помажућих чланова домаћинства (формално непризнат радни однос) женског пола. Зато је неопходно истражити питање експлоатације женаког рада и преиспитати ове одредбе закона. Такође, дуга породилска, односно родитељска одсуства (до 2 године плаћеног, односно 3 године неплаћеног одсуства ради бриге о деци), уз одсуство гаранције за враћање на исти посао или посао једнаке плаћености након породилског и одсуства ради неге детета, чини жене које су недавно родиле посебно осетљивом категоријом на тржишту рада.

Закон о раду не познаје мере постепеног балансирања породичних и професионалних обавеза (кроз одредбе о скраћеном радном времену за мајке које су недавно родиле децу) и не познаје сексуално уцењивање (као тежи облик сексуалног узнемиравања). **Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености** први је закон РС који је увео афирмативну акцију за угрожене категорије и посебно жене. То је важно када се има у виду да у Србији још увек постоји хоризонтална и вертикалан полна сегрегација тржишта рада. **Закон о доприносима за обавезно социјално осигурање** уводи меру којом стимулише послодавце да запошљавају одређене категорије незапослених, укључујући и старије од 50, односно 45 година (послодавац је ослобођен плаћања доприноса у наредних две године од закључивања радног односа).

Коришћење законских могућности: Према подацима Националне агенција за запошљавање, ова мера се недовољно, ако се уопште користи. Једна од посебно угрожених и вишеструко дискриминисаних категорија представљају жене изнад 50 године старости које су изгубиле посало. Међутим, на послодавца може потупно демотивишуће деловати законска одредба да је дужан, уколико радни однос престане из било ког разлога у наредних пет година, да надокнадити све доприносе које није уплаћивао. Да би закон био стимулативан требало би успоставити баланс између права и интереса послодавца и запослених (драве).

Увођење нових механизма, односно основа заштите као што је једнака зарада за једанк рад или рад једнаке вредности, сексуално узнемиравање итд, није праћено ефикасном, брзом и економски приступачном заштитом¹⁴. Инспекције и надлежна министарства ретко препознају и још ређе бележе случајеве дискриминације, вероватно и због чињенице да важећи пропис у РС, не дефинишу шта тачно подразумева дискриминација заснована на полу. Агенција за решавање радних спорова има лимитирану надлежност: дискриминација у односу на исплату зарада, накнада, при запошљавању итд. у надлежности је инспекције и/или суда. Закони не пружају могућност „пребацивања терета доказивања“ са тужиоца на туженог у случајевима дискриминације. Због тога позиција особе која тврди да је била дискриминисана, у условима сложеног судског поступка и са економски неприступачном правном и сручном помоћи, постаје прекомпликована. *Синдикат*, иако законом препознат

¹⁴ Могући извори правне заштите су: покретање поступка од инспекције рада или тржишне инспекције, покретање прекршајног, парничног поступка за штету или кривичног поступка за дискриминацију, као и медијација у Агенцији за медијацију радних спорова. Запослени може да изабере начин који му највише одговара да заштити своје право.

као један од кључних актера у заштити запослених, није у потпуности искористио своје капацитете. Треба истаћи да, када је у питању родно осетљива евиденција, значајан напредак су оствариле *Национална служба за запошљавање* и *Републички завод за статистику*.

За преиспитавање законодавне политике у односу на положај жена на тржишту рада, значајно је сагледавање веза између социјалне политике и кључних процеса економске реформе. *Закони у области социјалне политике*¹⁵: «Здравствени» закони РС засновани су на савременим принципима, омогућујући широку здравствену заштиту различитим категоријама становништва, уводећи контролу рада и инситуцију заштитника пацијената. Међутим, уочавају се и извесне недоследности: ванбрачни партнер, не стиче аутоматски право на обавезно здравствено осигурање (као брачни партнер), већ некон 2 године трајања заједнице. Уколико није пријављена на евиденцији незапослених (а са евиденције се брише ако активно не тражи посао), ванбрачна партнерка неће имати приступ државним здравственим установама, чак и ако се ради о трудницама или женама које су тек родиле. Жене које узимају одсуство због привремене спречености за рада услед компликација у вези са трудноћом, добијају само 65% од зараде. **Закон о финансијској подршци породици са децом**, по први пут уводи родитељски додатак и за прво дете, али се ова накнада, као и накнаде за друго, треће и четврто дете, исплаћују у 24 месечне рате, што у доброј мери умањује ефекат новчане помоћи.

Разлика у стопама запослености према полу, приказ по секторима: Према *званичним подацима Завода за статистику*, 1.813.570 лица је било запослено у Србији у 2003. години; жене и мушкарци су чинили до 43,9%, односно 56,1%. Проенти за 2004. годину су били веома слични. У 2004. години, *Национална агенција за запошљавање* је увела релевантне позитивне промене у методологији праћења и извештавања. Та промена је поређења са претходним подацима учинила *бесмисленим или тешким*. Међутим, идентификовани су нови трендови (Јовић, национална агенција за запошљавање, 2005). У 2005. години, учешће жена и мушкараца у укупној запослености било је 45.8%, односно 54.2%. Подаци о заступљености жена и мушкараца по секторима открили су много тога – жена је било много више него мушкараца у одређеним секторима, као што су индустрија текстила и коже, (88.4%), здравство, фармацеутски и социјални рад (82.9%), образовање и старање о деци (79.3%), управа и право (75.7%), култура, уметност и медији (75.7%), и социјални/хуманистички огранци (73.1%). С друге стране, у неким секторима скоро да и није било жена, нпр. мушкарци су представљали највећи број запослених у машинству и металопрерађивачким делатностима (94.2%), физичкој култури/спорту (93.5%), превозу/саобраћају (92.1%), електроинжењерству (91.4%), шумарству (83.4%), геодезији и грађевинарству (82.5%), геологији, рударству и металургији (76.6%), и пољопривреди/производњи хране (65.6%).

Горе наведени званични подаци не обухватају непријављену радну снагу у приватном и неформалном сектору, те би, стога, ослањање на друге изворе могло да буде од помоћи у праћењу трендова у вези са структуром запослености мушкараца/жена. Најновија расположива Анализа радне снаге (из 2005. године) обухватила је укупно 6.500 домаћинстава и у њој је примењена методологија/дефиниције у складу са препорукама МОР и стандардима Еуростат. Структура целокупне радне снаге старије од 15 година била је следећа: незапослених (20.8%), запослених (56.5%), samozапослених (16.3%) и

¹⁵ Нормативни темељи социјалне политике постављени су: Законом о здравственој заштити, Законом о здравственом осигурању, Законом о обавезним доприносима за социјано осигурање, Породичним законом, Законом о финансијској подршци породици са децом, Законом о основама система образовања и васпитања и Законом о социјалној заштити и обезбедјењу социјалне сигурности.

неплаћених радника у породичном бизнису/пољопривреди (6.4%). Жене су чиниле 61.6% радно неактивног становништва, 54.2% незапослених и 40.2% запослених (треба нагласити да је каснији налаз био знатно нижи у односу на званичну евиденцију за исту годину). Стопе неактивности мушкараца и жена (за становништво старо 15-64 године) биле су 43.8% односно 25.7%. Занимљиво, значајне разлике у полу установљене су међу samozапосленима и неплаћеним “радницима” (Видети Табелу). Укупан број samozапослених мушкараца био је три пута већи него укупан број samozапослених жена.

Жене су суочене са многим препрекама када започињу сопствени бизнис. Једна од њих су слаби изгледи за добијање зајма, јер је имовина често пријављена на мужевљево име. Наиме, само 2,4% жена има у власништву приватне компаније, 3,4% има уштеду, 16,1% има стан у власништву, 10,8% има кућу у власништву и 9,3% поседује пољопривредно земљиште (Државни извештај Комитету за људска права, 2003; став 126). Ове податке треба узети као релевантне показатеље економског положаја жена.

Треба нагласити да је скоро 14% свих радних жена било ангажовано као неплаћена помоћ у породичном бизнису или пољопривреди (или, свака седма!). До 2005. године, процес приватизације је напредовао, али је (још увек) више жена него мушкараца радило у државном/друштвеном сектору - Анкета је показала да је 39,2% жена и 33,6% мушкараца радило у државном/друштвеном сектору, док је 57,3% жена и 61,9% мушкараца радило у приватном сектору. Што се тиче сигурности радног места, утврђено је следеће: 87,2% жена је имало стални посао, 6,3% је било привремено запошљено, 3,8% су биле сезонске раднице и 2,7% је радило повремено.

Структура запослености мушкараца и жена (на основу: Анализе радне снаге, 2005)

	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци
Само-запослени	134.390	429.059	12,2%	26,3%
Запослени у државном/друштвеном сектору	811.528	1.138.583	73,9%	69,6%
Неплаћена помоћ у породичном бизнису и пољопривреди	152.456	67.246	13,9%	4,1%
Укупно	1.098.424	1.634.988	100,0	100,0

Разлика у плати на основу пола: Ретко пријављено, једва препознато као проблем: Захваљујући недавном побољшању у вођењу статистичких података (Завод за статистику и УНДП, 2005), подаци раздвојени по полу, а који се односе на заступљеност жена/мушкараца (и њихових плата) у одређеним секторима формалног тржишта рада, постали су доступни. Према подацима за 2003. годину, просечне зараде жена су биле ниже од просечних зарада мушкараца у 12 сектора (од 15 испитиваних). Највећа разлика је утврђена у производној индустрији (жене су зарађивале 74,2% од плате мушкараца) и још неким секторима, на пример у рибарству (78,9%), финансијским трансакцијама (83%), велепродаји и малопродаји (87,2%). У *здравству и социјалном раду* (сектори са великом концентрацијом жена, на пример 328 жена на 100 мушкараца), разлика је била 89,2%. Може бити да су разлике у платама везане за вертикалну и хоризонталну сегрегацију; затим, новије истраживање (АВИН, 2006) на репрезентативном узорку бележи да жене чешиће него мушкарци раде на пословима испод њихових образовних квалификација (44,3% жена и 59,8% мушкараца ради на пословима који одговарају њиховом образовању). Друге анализе указују на велике разлике у ценама међу радницима са истим или сличним квалификацијама у различитим секторима; гране као што је текстилна индустрија (са великом концентрацијом жена) имају ниже плате у односу на плате у повлашћеним индустријама (Ђурић-Кузмановић, 2005). Извори (Анализа радне снаге, 2005) потврђују

сегрегацију по основу занимања. Преко 60% жена раде као техничари у пољопривреди или услугама и као продавачице/раднице у продавницама/на пијаци. Распоређеност по занимањима је следећа: техничари и слично (21,1% од свих запослених жена и 10,3% од свих запослених мушкараца), квалификовани радници у пољопривреди и рибарству (20,4% од свих запослених жена и 19,3% од свих запослених мушкараца), раднице у услугама и продавачице/раднице у радњама/на пијацама (19,5% од свих запослених жена и 10% од свих запослених мушкараца), основна занимања (11,2% од свих запослених жена и 9,5% од свих запослених мушкараца), стручњаци (11% од свих запослених жена и 7,9% од свих запослених мушкараца), чиновници (6,9% од свих запослених жена и 5,1% од свих запослених мушкараца), занати и слично (5,7% од свих запослених жена и 20% од свих запослених мушкараца), оператери на машинама и радници на склапању (1,9% од свих запослених жена и 11,9% од свих запослених мушкараца) и законодавци, званичници и директори-менаџери (2% од свих запослених жена и 4,7% од свих запослених мушкараца). Процењу се да разлика у платама по основу пола није приметно већа у неформалном сектору, тј. жене зарађују прилично мање (до 40% у неким годинама) него мушкарци (Ђурић-Кузмановић, 2005).

Спровођење принципа исте плате захтева континуирано праћење, будући да су механизми за његову заштиту слаби, скупи и недовољни, како је проценила недавна анализа (Лукић, 2006). Анализа (ибид.) наводи познати пример фабрике у Севојну у којој је у току процеса приватизације Одбор понудио компензацију запосленима који би добровољно напустили компанију. Та компензација је била нижа за жене него за њихове колеге мушкарце, па су раднице уложиле жалбу Инспекцији по основу *дискриминације кршењем принципа једнаке плате*. Будући да је Инспекција одлуку потврдила као легитимну, раднице су организовале медијску кампању; најзад, Министар рада је ту праксу прогласио дискриминаторном. Одбор је променио своју одлуку. Друге раднице које трпе дискриминаторну праксу, али нису тако одлучне у захтевању својих права, ретко се помињу у медијима.

Незапосленост – узнемирујући трендови: Током 2003. године, скоро милион људи (947.296) је *званично регистровано* као незапослено. Према томе, општа *званично регистрована* стопа незапослености у тој години (на основу података Националне агенције за запошљавање) је била изузетно висока – 29,9%, док је учешће жена у укупном броју незапослених било 54,4%. Подаци за 2004. и 2005. годину су били (мање-више) једнако узнемирујући. Стручњаци Агенције (Јовић, 2005) су известили да позитиван тренд утврђен у периоду између 2001. и 2003. године (благо, мада постепено, смањење учешћа жена у укупној незапослености) више није био присутан последњих година. Затим, подаци о ушечћу жена широм сектора били су неповољни, будући да се већина жена које су тражиле посао¹⁶ у 2004-2005. години у ствари пријавила за посао у секторима у којима је већ било превише жена. (Видети: Приказ по секторима, у горњем тексту). Наиме, у 2005. години, већина жена које су тражиле посао била је регистрована као раднице у текстилној индустрији (учешће жена укупном броју: 88,3%), здравству (82,3%), просвети (79,4%) и праву и управи (75,8%). Раније утврђен тренд велике заступљености жена међу дугорочно незапосленима био је такође очигледан у периоду од 2003. до 2005. године. Посебно је био изражен у 2003. години – од укупног броја незапослених жена, 58,4% је чекало на посао дуже од две године (одговарајући проценат за мушкарце је био нижи – 50,4). У 2004. и 2005. години, забележено је мање смањење броја жена које су дуже тражиле посао;

¹⁶ Од 2004. године, Национална агенција за запошљавање примењује нови методолошки приступ у регистрацији /извештавању – њхови извештаји се односе на “лица која траже посао” (дефинисана као незапослена лица активна у тражењу посла, или запослена лица којима је потребна промена посла)

међутим, разлика у половима у стопама дугорочно незапослених је остала иста. У 2004. години, стопе за дугорочно незапослене жене и мушкарце су биле 56,1% , односно 48,7%. У 2005. години, стопе су биле 54,8%, односно 47,1%. Што се тиче образовних квалификација радне снаге која је тражила посао, подаци су били индикативни – заступљеност жене је била већа међу образованијима који су тражили посао (Јовић, 2005). У 2004. години, жене су чиниле до 63,9% оних који су тражили посао, а имали средњошколско образовање, 60,6% их је било са вишом школом и 58,7% са универзитетском дипломом. Проценти за 2005. годину су били (скоро потпуно) исти. Друге анализе су указале на то да је проблем запошљавања жена изнад 45 година старости посебно озбиљан и истакле да су могућности запошљавања за **младе жене, сеоске жене, избеглице/расељене, Ромкиње и жене са инвалидитетом** посебно ограничене.

Анализа радне снаге (2005) дала је податке који много тога откривају. *Број незапослених (719.881) је био знатно нижи у односу на податке о званично регистрованој незапослености у тој години (990.011)*. Разлика (270,130!) вероватно указује на делатности у неформалном сектору – највероватније *ти људи раде у сивој економији*, а стручњаци сматрају да су налази реалнији (Економист, 2005). Учешће жена у броју незапослених (54,2%) било је компатибилно са званичним подацима. Подаци су такође указали на тешке последице транзиције – од укупног броја незапослених, две трећине њих би радије било запослено, али су отпуштени или напустили посао из бројних разлога. Жене су чиниле 52,9% од укупног броја претходно запослених радника и 49,3% отпуштених. Поред тога, дугорочна незапосленост је била типична за жене – оне су чиниле 55,8% оних који су чекали на посао 5-10 година или дуже. Разлике у стопама незапослености према полу за радно способно становништво (15-64 године) биле су велике – на основу података за 2005. годину, стопа незапослености жена била је 27,4%, док је та стопа за мушкарце била 17,6%. Стопе незапослености жена биле су знатно веће у свим старосним групама, на пример, у старосној групи: 15-24 година (51,7% за жене, односно 44,9% за мушкарце), у групи: 25-34 године (37,8% односно 21%), у групи: 35-54 године (21,4% односно 12%). Једини изузетак је била најстарија група: 55-64 године (стопа мушке и женске незапослености у овој групи је била 8,3% односно 11,2%). Подаци о маргинализованим групама (као што су нпр. Роми, избеглице/расељени, инвалиди, итд.) ретко су на располагању. НВО која ради са избеглицама/расељенима (Група 484, 2006) је нагласила, уз коришћење званичних статистичких података, да су избеглице, упркос чињеници да су образованије него домаће становништво, имале неповољан положај на формалном тржишту рада. У 2004. години, стопа незапослености за избеглице је била 36%, док је за становништво уопште била 22%. Стопе незапослености жена биле су више него стопе за мушкарце. С друге стране, Група 484 је констатовала да на стопе незапослености расељеног становништва треба гледати као на непоуздане, јер око 25.000 расељених лица са Косова прима привремену новчану накнаду од владе, а нису регистровани као незапослени у Националној агенцији за запошљавање. Тако, ова мера је (само) формално смањила стопу незапослености расељеног становништва.

Да ли су жене (довољно) обухваћене мерама активног запошљавања? Подаци поменути у горњем тексту јасно оправдавају потребу за афирмативном акцијом и другим мерама за побољшавање статуса жена на тржишту рада. Неке мере Националне агенције за запошљавање биће ревидиране (имајући у виду да су њихове могућности ограничене). У 2004. години, укупно 50.586

појединаца је било укључено у програме активног запошљавања, које је организовала Агенција (Годишњи извештај Националне агенције за запошљавање, 2004). Као последица тога, програмима је обухваћено само 5,3% од укупног броја у тој години регистрованих лица која су тражила посао. Лица која су тражила посао (55%) су углавном учествовала у

програмима активног тражење посла /на сајмовима запошљавања, после чега су уследили програми о предузетништву/самозапошљавању (36,4%) и додатној едукацији/стручној оспособљавању/обуци (само 8%). Укупно, жене су чиниле до 52,6% учесника; али је *однос послова у различитим врстама програма било далеко занимљивији*. Жене су биле нешто више заступљене у програмима за активно тражење посла/на сајмовима запошљавања (59,7%), и у стручном усавршавању/обуци (60,8%); ипак, биле су недовољно заступљене у програмима о приватном предузетништву/самозапошљавању (40,3%; Јовић, 2005). У светлу раније описаних чињеница, изгледа препоручљиво да би програми о предузетништву могли да за циљну групу имају жене.

Да ли је становиште о једнакости полова укључено у стратешка документа владе?

Европска комисија у свом недавном извештају о Србији (2006.) оцењује да приступ жена могућностима запошљавања остаје лош. У Националну стратегију запошљавања за 2005-2010. (која је усвојена у 2005. години) уграђене су смернице Европске комисије, укључујући “јачање равноправности полова” у области запошљавање и смањивање разлике међу половима када су у питању стопе запошљавања/незапослености жена и мушкараца. (Влада Србије, Извештај о спровођењу Миленијумских развојних циљева, 2005).

У Првом извештају владе о напредовању (детаљном и свеобухватном) у спровођењу Стратегије за смањене сиромаштва (2005.) наведене су мере (финансиране из државног буџета или од стране бројних страних донатора) које су предузете да би се повећало запошљавање, нпр. програми активног запошљавања, зајмови, итд. Речено је (ибид.) да је “*однос између средстава утрошених на активне и пасивне мере био неповољан (10% према 90%)*”. У извештају је такође речено да је “укупно, 5,3 милијарде евра донаторске помоћи додељено Србији у периоду од 2000. до 2005. године”. Описане су активне мере запошљавање; међутим, **никакви подаци који би се конкретно односили на полове нису наведени (нису били на располагању)**. Стога је конкретан утицај ових програма према полу остао тајна, иако су женске НВО тражиле увођење показатеља разложених према полу.

Конечно, и жене су порески обвезници, зар не?

Смањивање незапослености и отварање нових радних места су уобичајена обећања која политичке странке често дају у својим предизборним кампањама. Једна од странака је обећала 150.000 нових радних места у периоду 2003-2006. Будући да се процењује да отварање једног новог радног места кошта од 3.500 до 8.500 евра (зависно од сектора; Економист, 2005), може се израчунати да таква обећања не могу да се остваре без великих улагања страних компанија. Међутим, у 2006. години Европска унија је суспендовала разговоре са Србијом у вези са Споразумом о стабилизацији и придруживању (САА) јер Србија није ухапсила Ратка Младића. Брзина приступања ЕУ је, стога, неизвесна, као и обим даљих страних улагања. *Имајући у виду лошији приступ жена могућностима запошљавања, може се поставити питање да ли ће оне бити више погођене спорџим приступањем ЕУ.*

Тешкоће у довођење улога на послу и у породици у равнотежу: Имајући у виду текућу ретрадиционализацију улога полова и недостатак ефикасне институционале и социјалне подршке породицама са децом; у студијама је анализирана конкурентност *жена са децом* на тржишту рада (Глас разлике, 2003). Изведен је закључак да је положај жена био мање повољан него положај њихових мужева. Жене су имале стално запослење у 86% случајева (а њихови мужеви/партнери у 93% случајева); доходак жена је био за око 20% нижи; а 77% њих није се бавило додатним пословима (док 57% мужева није радило додатне послове). Затим, прерачунато тако да представља пуно радно време од 8 сати на дан, жене су проводиле 15 радних дана месечно у бављењу кућним пословима и бригом о деци (док су

њихови мужеви на томе проводили 7 дана месечно). Од укупног броја незапослених жена, многе нису радиле из личних разлога: 20% жена није радило због трудноће или одгоја детета; а 9% њих – јер им муж не дозвољава да раде. Жене са нижим образовањем и нижим примањима углавном су сматрале да је посао њиховог мужа важнији. Недавно спроведено истраживање (АВИН, 2006) потврђује да жене, без обзира на ниво образовања или статус запослења, углавном обављају кућне послове, укључујући кување, чишћење, брига о болеснима и старима. Одређена тенденција у правцу већег ангажовања мушкараца у кућним пословима установљена је међу млађим брачним паровима. Жене су мање задовољне квалитетом брачних односа и чешће оцењују да се “прилагођавају партнеровим потребама”. Затим, жене су претежно “задужене” за бригу о деци и родитељство. Друге анализе (Лукић, 2006) истичу да, кроз правне одредбе, које омогућују дуго одсуство родитеља с посла, држава шаље “поруку” да је родитељство индивидуална одговорност, зависна од индивидуалних ресурса.

Не постоје свеобухватни подаци о броју очева који узимају родитељско одсуство. Међутим, стручњаци за осигурање саопштили су да у Србији **око 15 мушкараца годишње узме родитељско одсуство**, а Државна агенција за социјалну заштиту оцењује да је доходан најважнији фактор – што већи број жена зарађује већу плату, то већи број мушкараца узима одсуство ради неговања детета (ибид.). Имајући у виду податке о разлици у платама по основу пола (Видети: Члан 11), не може се очекивати брзи пораст број очева који узимају родитељско одсуство, а држава не предузима мере да пропагира такву могућност. Све анализе указују на потребу да се побољша институционални систем бриге о деци, како би подизање деце постало одговорност свих.

Члан 11 – Препоруке:

1. Смањити разлику према полу у стопама запошљавања кроз усвајање мера афирмативне акције и подстицање женског самозапошљавања и предузетништва (центри за пружање подршке женском предузетништву, бизнису и менаџменту; увођење флексибилних кредитних програма и смањене порезе за делатности којима се отварају нова радна места /мала предузећа, оснивање специјалних фондова за ове делатности у оквиру фондова за приватизацију, спровођење строгих, транспарентних и правичних процедура за запошљавање у државном/јавном сектору); Спровођење механизма за праћење и евалуацију програма уз посебну пажњу посвећену полу.
2. Направити родну анализу већ постојећих (или планираних) националних стратегија/политика у вези са запошљавањем и смањењем сиромаштва, и развити према полу подељене показатеље за праћење напредовања у спровођењу ових стратегија и политика.
3. Увести буџетирање, одвојено према половима, на државном/локалном нивоу, и обезбедити одговарајући мониторинг/праћење и реализацију.
4. Успоставити сарадњу са женским НВО и стручњацима за питања полова у спровођењу анализе економске политике у односу на полове (укључујући макро-економску политику) и уградити перспективу једнакости полова у планирање даљих мера за економски и хумани развој; Презентирати те анализе Парламенту; Преиспитати текуће могућности за привлачење страних инвестиција.
5. Анализирати текуће трендове у програмима за незапослене; Подстаћи укључивање жена у све врсте програма активног запошљавања, укључујући активно тражење

посла, стручно усавршавање и обуку, курсеве компјутерског описмењавања и обуке за самозапошљавање; Спровести програме који ће се бавити потребама одређених категорија жена: младих, сеоских, Ромкиња, избеглица/расељених; Организовати програме обуке о једнакости полова за запослене у Националној агенцији за запошљавање

6. Организовати консултације са женским НВО у анализирању аспеката радног законодавства који се односе на полове; Побољшати законске одредбе које се односе на: увођење принципа преношења “терета доказивања” на оптуженог у случајевима дискриминације на радном месту, увести теже облике сексуалног узнемиравања (сексуалне *уцене*) и дефинисати сексуално узнемиравање/*уцену* као дискриминацију по основу пола, усвојити мере којима би се омогућио повратак на исти или једнако плаћен посао после породилског или родитељског одсуства
7. Успоставити механизме којима ће се омогућити мере афирмативне акције, чији циљ је да се повећа заступљеност жена на местима на којима се доносе одлуке и на руководећим местима у разним секторима привреде (укључујући руководеће и извршне одборе државних компанија, агенција за приватизацију, итд.); Развити механизме за праћење родне структуре руководства
8. Пратити и спроводити одредбе о једаким могућностима (укључујући принцип једнаке плате), успоставити ефикасне механизме у оквиру Инспекције рада за откривање, обавезно прикупљање података и анализирање свих случајева дискриминације на радном месту по основу пола, укључујући неједнаку плату; Пружати одговарајућу правну помоћ женама које су суочене са дискриминацијом на радном месту
9. Развити политике за спречавање сексуалног узнемиравања/*уцене* на радном месту,
10. Подстаћи доношење интерних прописа против узнемиравања у компанијама и фирмама
11. Израдити и редовно објављивати статистичке податке о запошљавању, раздвојене према полу, (структура радне снаге по добу старости и образовним нивоима, као и заступљеност широм сектора и зараде) и трендове у вези са незапосленошћу

Члан 12 – Репродуктивно здравље и приступ здравственој заштити

Период 1992 – 2002.

Правне одредбе: Као што је назначио Лукић (1998; 2000, БЦХР, 2000), у Члану 27 Устава Србије који је био на снази у том периоду речено да је *”људско право да се слободно одлучује о питањима везаним за рођење детета”*. Абортус је легализован 1952. године. Уредбом из 1960. утврђени су социјални услови - тешко лично, породично или финансијско стање које би погодило жену ако би родила дете. Тај тренд је измењен у Закону о поступку побачаја у Здравственим установама (усвојеном 1995. године). Закон из 1995. године каже да се побачај може извршити само на женин захтев, али и да се побачај може извршити до 10-те недеље трудноће. После тога, побачај се може извршити само из здравствених разлога (нпр. спашавање жениног живота), разлога еугенике (ризика да би дете могла да има тешке инвалидитете) или ако је жена силована. До 12-те недеље, лекарска комисија мора одобрити побачај. После тога, одлуку мора донети Етички одбор здравствене установе. Упркос енергичној кампањи против ових ограничења која обележавају почетак конзервативне демографске политике, тај Закон је усвојен.

Приступ здравственој заштити: Захваљујући прилично великим улагањима државе пре 1990-тих година, мрежа здравствених установа у Србији је постала прилично развијена (укључујући посебне здравствене објекте за жене и породилишта). 1990-тих година, средства издвајана за сектор здравства су смањена - са 200 УС долара по глави становника у 1990. на око 60 УС долара по глави становника у 2000. години (ХСРЦ, 2001), тако да се систем скоро урушио. Квалитет услуга је радикално опао 1990-тих година због недостатка лекова/снабдевања, као и застареле опреме. Због недостатка лекова у државним апотекама, лекови које је лекар преписивао су се углавном куповали у приватним апотекама – 1998. године, плаћања из џепова људи за лекове износила су 35,5% (УНИЦЕФ, 1999). Услуге нису биле потпуно покривене здравственим осигурањем. Корисник здравствене заштите је морао да учествује у трошковима лекова, неких сложених интервенција или да у потпуности плати трошкове медицинских материјала (хемикалија за анализу репродуктивних хормона, ултразвучни преглед груди, општу/локалну анестезију за абортус, итд.). Поред тога, мале плате и лоши услови рада у државним установама довели су до слабе мотивисаности особља и повећане корупције. Истраживање о корупцији (ЦПЛ, 2001) је открило да је медицинска професија била једна од најкорумпиранијих. Од корисника здравствене заштите је често тражено да плате (оно што би требало да су) бесплатне услуге у државним институцијама. Праћење трудноће коштало је од 500 до 1000 УС долара, и то је покривало целокупно трајање трудноће. (УНДП, 2000). Поред тога, лекари су ретко судски гоњени због злоупотребе/несавесног вршења дужности. То постепено незванично укидање политике бесплатне здравствене заштите нужно је било штетно за здравље жена у 1990-тим годинама. Ромкиње и сеоске жене су првенствено биле погођене.

Женске НВО су извештавале о одустајању од медицинског лечења због економских разлога. Једна женска НВО је идентификовала многе сеоске жене које су имале карцином дојке и одустале од лечења да би избегле продају робе из куће и тиме угрозиле опстанак породице.

У једној недавно спроведеној студији, 40% грађана је пријавило емоционалне проблеме. Међутим, утицај повећаног сиромаштва и дужег живота у стресним условима на ментално и физичко здравље жена није детаљно проучено. Поред тога, нису постојали никакви поуздани подаци о загађивању животне средине. Здравствени ризици везани за токсичне супстанце испуштене током НАТО бомбардовања ретко су помињани у медијима. Даване

су процене да би број случајева рака могао да се повећа, али је упадљив недостатак *поузданих* информација на ову тему. Медији су у 2002. години објавили алармантну чињеницу да 120.000 пацијената у Србији има рак и да се стопе обољевања од рака брзо повећавају.

Стопе смртности жена и индикатори репродуктивног здравља: У 1997. години, просечни очекивани животни век за жене и мушкарце процењен је на 74, односно 68,9 година старости. (Пејин-Стокић, 2000). У односу на 1991. годину, утврђено је смањење очекиваног животног века жена (- 0,49 година), док се очекивани животни век мушкарца повећао (+ 1,1 годину). Структура разлике у дужини очекиваног животног века између жена и мушкараца обрнула се у наведеном периоду, што треба сматрати узнемирујућим. Новији званични подаци, на основу пописа становништва из 2002. године, указују на нешто другачију слику - очекивани животни век за жене и мушкарце у 2002. процењен је на 75, односно 69,7 година. Тако се од 1997 до 2002. године очекивани животни век повећао и за жене (+ 1 година) и за мушкарце (+ 0,8 година). Средња старост становништва се прилично повећала од 1991 до 2002. године (у 2002. години, средња старост жена и мушкараца је била 41,5 односно 39 година). Упоредни подаци Светске здравствене организације показали су да је у 2002. години очекивани животни век за жене био 7, а за мушкарце 6 година испод просека у европским земљама са ниским морталитетом. Вероватноћа умирања деце до пет година старости опала је између 1991. и 2002. године (са 18,3 на 11,5 на 1000 живорођене деце у 2002), али одвојени подаци за угрожену децу (избеглице/расељене или Роме) нису били на располагању. Смртност одојчади је порасла у 1993. и 1996. години, али је касније постепено опадала (у 2002. години, стопа је била 10,1 смртних случајева на 1000 живорођене деце, међутим, на основу извештаја СЗО, та стопа је била дупло већа него у земљама ЕУ). На основу званичних статистичких података, смртност мајки на 100.000 живорођене деце достигла је свој врхунац у 1997. години (21,3), али је опала у наредним годинама (8,9 у 2001.).

Укупне стопе морталитета су нарочито порасле између 1991. и 1997. године (достигавши у 1997. години највиши годишњи ниво у последњих 40 година). Стопе морталитета жена су порасле, док је морталитет мушкараца опао у наведеном периоду (Пејин-Стокић, 2000). Главни узроци веће смртности жена у том периоду биле су болести крвотока и рак репродуктивних органа, али је било тешко пратити трендове у здрављу жена због тога што се статистички подаци о морбидитету приказују за оба пола збирно (ибид.). *Непотпуни докази* из примарне здравствене заштите указали су на погоршање репродуктивног здравља - стопе цервикалног рака и неоплазме су порасле за 41%, односно 40%, између 1991. и 1996. године и број трудница које пате од анемије се такође повећао (ибид). СЗО је такође пријавила пораст стопа морталитета жена од 1994. године и проценила да су у 2002. години како мушка тако и женска деца млађа од 15 година имала више него двоструко већи ризик умирања него њихови вршњаци у ЕУ. Стопа морталитета од рака дојке је порасла између 1994. и 2001. године за 17%, док је стопа морталитета жена од цереброваскуларних болести била највиша у Европи. Стопе морталитета жена од рака трахеја, бронхија и плућа је порасла за 51% од 1993. до 2002. године. Према ризику од умирања од рака грлића материце земља је била на петом месту међу европским земљама у 2000. години, нарочито код жена старости 25-64 године; стопе морталитета због рака других делова материце такође су биле на петом месту у 2001. и 2002. години (СЗО, 2005; напомена: саопштени подаци се односе на Србију и Црну Гору). Медији су известили у 2002. години да свака 8-ма жена има рак плућа, велики број случајева рака дојке и грлића материце често је приписиван лошој бризи о здрављу жена. Детаљна анализа жена старости 20-55 година потврдила је велико незнање и немарност по питању здравствене заштите (Пошарац, 1998), и једна званична студија саопштила је да је само 39,2% жена у репродуктивном добу редовно посећивало гинеколога (Завод за здравствену заштиту Србије, 2000).

Међутим, узнемирујућа чињеница да жене, укључујући и младе, умиру од излечивих врста рака указала је на недостатак ефикасне превентиве.

Стопе абортуса, коришћење средстава за контрацепцију и свест о репродуктивном здрављу: Као што је наведено у анализи партијских програма (Глас разлике, 2000), политичке странке су у својим програмима предлагале мере за подстицање рађања, али нису захтевале (бар не отворено) ограничавање права на абортус. У медијима је питање абортуса углавном покретано у контексту политике којом се подстиче рађање, која би вероватно постала агресивнија чим се животни стандард побољша. У 2000. години, стање привреде је било тако очајно да реторички позиви да се “спречи одумирање нације” једноставно нису могли да привуку довољно оних који би их подржали. У 1990-тим годинама, абортус је могао легално да се изводи у државним болницама, али се тражило да се плати средство за анестезију и квалитет услуга је био лош. Лекови за прекид трудноће након 12 недеља су могли да се набаве само у приватним апотекама, по веома високим ценама. Жене које су то могле да плате (око једне просечне плате или више) радије су се одлучивале на абортус у приватним клиникама. Није на располагању никакво потпуно праћење, али анализе (Рашевић, 2000) су показале да је абортус био главна метода контроле рађања годинама, без обзира на године старости жена, занимање или брачно стање (вероватно због недостатка ефикасних институционализованих мера за планирање породице и разних предрасуда у вези са употребом средстава за контрацепцију; Видети даљи текст). Број абортуса је био већи него укупан број живорођене деце. Број *регистрованих* абортуса достигао је 193.755 у 1989. години (84,6 абортуса на 1000 жена плодног доба), док је опао на 80.003 у 1996. години (Константиновић и др., 1999; Рашевић, 2000). Овај нагли пад стопа абортуса није био уверљив (Рашевић, 2000), имајући у виду повећано сиромаштво, мањи приступ контрацепцији и растући број незаконитих гинеколошких клиника. Штавише, поуздани и потпуни статистички подаци о законитим абортусима нису сакупљани после 1989. године (Да ли ова чињеница показује колико држава брине о здрављу жена?).

Поуздана анализа (Пошарац, 1998) је показала да је 50% испитаних жена имало најмање један или два абортуса (међу онима које су имале абортус, преко 15% их је, у ствари, имало више него два). Преко 90% абортуса је изведено у државним клиникама, а проценат незаконитих (без стручне помоћи) је био мали. СЗО је известила да се смрт мајки приписује абортусима. Ромкиње су биле суочене са већим тешкоћама јер често нису могле себи да приуште плаћање болнице, па су се неке од њих вратиле заборављеним, напуштеним “методама” које су понекад изазвале смрт жена, како извештавају ромске НВО.

Поузданих званичних података о коришћењу средства за контрацепцију није било. Једно велико испитивање показало је мале стопе коришћења међу одраслим женама у Централној Србији и Војводини - 26,6%, односно 28,6% (Пошарац, 1998). У урбаним подручјима, у односу на рурална, стопе коришћења су биле прилично веће. Пилула је била најубичајенији метод, а затим кондом. У испитивањима је утврђена упадљива чињеница – чак се ни гинеколози (или њихови партнери) нису разликовали од општег становништва у вези са стопом коришћења. Једна трећина гинеколога који раде у 11 установа у Београду не користи никаква средства за контрацепцију, а преко 30% је имало један или два абортуса (Ристић, 1994). Ниже стопе коришћења могу се објаснити разним разлозима. *Прво*, слаба расположивост – увозне спирале и пилуле могу да се купе углавном у приватним апотекама, по прилично високим ценама. Кондоми су били у продаји на много места, али скупи (0,5 УС долара комад у 2002. години). Изборна стерилизација није законом регулисана. *Друго*, слаба свест о репродуктивном здрављу – неке студије су констатовале (Рашевић, 1993) да свака трећа жена верује да је прекинути сношај безбедна метода

контроле рађања, док свака десета жена није умела да дефинише најплоднији период менструалног циклуса). Сексуално образовање није било део наставног плана, а држава није организовала никакве кампање. *Треће*, предрасуде су допринеле у великој мери - посебно, *став да је "Само жена одговорна за спречавање нежељене трудноће"*. У једном испитивању (ибид.), сваки пети мушкарац је био директно против коришћења средстава за контрацепцију, а свака трећа жена је рекла да је њен партнер потпуно равнодушан по том питању.

Ризично сексуално понашање: Од 1985. до 2000. године, регистровано је 860 случајева СИДЕ.

Однос случајева мушкарци/жене је био 5:1 у 1990. години, али је опао на 2:1 у 2000. години (ХСРЦ, 2001). Нема никаквих процена о стопима ХИВ/СИДА међу избеглицима, интерно расељеним лицима који живе ван Београда. Око 90 % случајева СИДЕ регистровано је у Београду, што је одговарало доступности тестирања (добровољно тестирање, бесплатно, спровођено је у Београду бар један дан годишње). Испитивањем лица која су се добровољно пријавила за тестирање на ХИВ установљено је да се ризично сексуално понашање више јавља код мушкараца, па ипак, 54% жена је рекло да често ступа у секс без заштите (Жакула, 2001). Спорадичне медијске кампање против СИДЕ (које организују НВО) углавном усредсређене на мушкараце као циљну популацију, изгледале су недовољне. Врло мало превентивних акција се бавило конкретним потребама младих (обезбеђивање бесплатних кондома у неким удружењима са седиштем у Београду, програми вршњачког образовања, што су финансирале стране НВО).

Истраживање спроведено међу адолесцентима показало је да преовладава ризично понашање, слаба информисаност о полно преносивим болестима и средствима за контрацепцију, снижавање просечне старости при првом сексуалном односу и растући број нежељених малолетничких трудноћа. Процент дечака и девојчица који су имали своје прво сексуално искуство при добу од 12-14 година старости кретао се од 9 до 13 (Бјеговић, 1999; Јанковић, 2000). *Процењена* годишња присутност малолетничких трудноћа је била 50 на 1000 девојака (Рашовић, 2000). У студији спроведеној у Београду установљено је да 75% сексуално активних девојака не користи кондоме, док 20% није знало да ХИВ може да се пренесе полним путем (Ђелетовић, 1998). Широка анализа (Пешић ет ал., 2000) открила је да млади ретко разговарају о безбедном сексу/контрацепцији са родитељима. ТВ је основни извор информација, док су лекари /гинеколози били (занимљиво) најмање важни (даље, 47% девојака је изјавило да избегава да посећује гинекологе, чак и када су узнемирене).

Период 2003 – 2006

Законодавство: Здрављем жена баве се следећа законска акта: а) **Устав** (новембар 2006) – здравље жена се помиње у два члана Устава: Члан 63: слобода да одлучује о рађању деце; Члан 66: Посебна заштита жене и породице пре и после порођаја; б) **Закон о здравственој заштити**: Чланови 11, 17, 20, 28, 68, 74, 97, 99. и 190. експлицитно се баве питањима здравља жена – прописи о пренаталној/постнаталној нези у контексту пола. У смислу садржаја и приступа (Закон обухвата људска права, солидарност, једнакост и мањине - Роме), текући Закон је модеран и напредан у односу на претходни (Закон о здравственој заштити, 2002). Све у свему, Закон мало пажње посвећује разлици у половима и не узима у обзир потребе жена, пол и цео животни циклус жена, здравствене ризике (сиромаштво, насиље, трговину, полни идентитет и друге разлике). Поменути чланови се углавном баве биолошким специфичностима и говоре о здрављу жена у смисли основних репродуктивних права (трудноћа, порођај и породилско одсуство у трајању од годину дана

после порођаја). Приоритети нису утврђени нити препознати, посебно када су у питању жене. ц) **Закон о здравственом осигурању:** Чланови 34, 35. и 36. обухватају целокупно осигурање у случају: трудноће, порођаја и породилског одсуства у трајању од годину дана; превенцију ХИВ и испитивања у вези са трудноћом, порођајем и породилским одсуством у трајању од годину дана.

Закон не прави разлику међу половима и не узима у обзир безбедност здравља жена. Сем тога, Закон не утврђује родне приоритете нити предвиђа здравствене фондове у којима би се правила разлика међу половима.

Национална документа која се баве здрављем жена: 1) Национални акциони план за жене у СР Југославији (нацрт), Економски институт, Београд, 2000; 2) Боље здравље за све у трећем Миленијуму, Министарство здравља Републике Србије, Београд, 2003; 3) Стратегија смањења сиромаштва, Влада Републике Србије, Београд, октобар 2003; 4) Акциони план за децу, Национални комитет за права детета, Влада Републике Србије, усвојен у децембру 2003; 5) Национална стратегија за борбу против ХИВа и СИДЕ (Београд, 2005); 6) Национални акциони план за жене (нацрт), Београд 2006; 7) Акциони план за заштиту и унапређење здравља жена у Републици Србији 2005 – 2010 (нацрт), АЖЦ и Министарство здравља, Београд, 2004.

Општи подаци, епидемиологија, систем здравствене заштите: Прецизни епидемиолошки подаци нису ажурни, нити рашчлањени према полу у области репродуктивног здравља. Стога није лако установити какво је здравствено стање жена, ни које су његове детерминанте, као ни анализирати и извући закључке о укупном стању у земљи.

Општи подаци: У Србији живи 3 852 071 жена (51,4%), а њихова просечна старост је 39 година (попис 2002. године). Жене у Србији чине већину запослених у сектору здравства (око 75%), али су заступљене с мање од 10% у структурама које креирају политику и доносе одлуке. Очекивани животни век у тренутку рођења за жене износи 75,0 година, а за мушкарце 69,7 година (Завод за заштиту здравља, Београд, 2002.). Просечан животни век жена повећан је за 3,3 године у периоду од 1991 – 2002. године.

Главни узроци морбидитета и смртности: Кардио-васкуларне болести су најчешће болести међу женском популацијом и истовремено су главни узрок смртности (60,8%). Превенција и програми едукације нису развијени. У лечењу кардио-васкуларних болести нагласак је на терапији лековима. Женама нису на располагању национални програми прегледа и раног откривања ових болести. Лоши обичаји у стилу живота, као што су пушење (33,6% жена у Србији) и алкохолизам (3% жена у Србији) доприносе појави и озбиљним последицама кардио-васкуларних болести. Едукација о здравом стилу живота је повремена и површна. Због недостатка информација и финансијских средстава, жене не могу да учествују у програмима за очување доброг здравља (гојазност међу женама је присутна код 7,9% женске популације, а свега 2,5% се бави рекреацијом/спортовима). Постојећа корупција у секундарној и терцијарној здравственој заштити такође доприноси ограниченој бризи за жене у тим установама и њеном лошем квалитету.

Малигне болести су у порасту до 16,3% (Годишњи извештај, Завод за заштиту здравља, Београд, 2005.). Процентни у погледу морбидитета су следећи: рак дојке – 64,4% жена које пате од малигну болести уз стопу смртности од 36,3%; рак грлића материце 30,7% (једна од највиших стопа у Европи) уз стопу морталитета од 22,2. Женама нису на располагању национални програми за прегледе и рано откривање ових болести. Постоји само једно национално удружење особа које су преживеле рак, налази се у Београду, што значи да

није доступно женама из других крајева. Услуге саветовалишта за жене које су преживеле рак су слабо развијене у систему здравствене заштите и зависе од региона. Углавном су усмерене на строго медицинске интервенције, при чему се не узимају у обзир комплексне потребе жена које су преживеле ту болест. Подршка углавном стиже из женских НВО које се баве овим питањем. Алтернативни приступ проблемима практично је запостављен.

Репродуктивно здравље је добро покривено када је реч о трудноћи, порођају и пост-наталној нези. У новим законима медицинској заштити и здравственом осигурању жена, укључујући Ромкиње, поклања се адекватна пажња. Ситуација у пракси није тако ружичаста, јер је међу здравственим радницима присутна дискриминација рањивих група (Ромкиње, жене инвалиди и сиромашне жене). Иначе, објекти и опрема одговарају »нормалним« женама, а не поклања се пажња специјалним потребама неких (других) категорија жена. Корупција међу медицинским/немедицинским особљем на акушерским одељењима је веома велика. Јавна је тајна да надзирана трудноћа с порођајем кошта око 700 америчких долара. Жене које нису у могућности да плате трпе дискриминацију у погледу квалитета услуга и асистенције приликом порођаја.

Абортус је широко распрострањена појава у Србији. Незванични подаци показују да се у Србији годишње обави 200 000 абортуса. То значи да се на 1 000 жена у репродуктивном периоду обави 50 абортуса. Жене у генеративном периоду чине 47% женске популације у Србији. Званично се региструје свега 13% абортуса, а сви остали се обаве у приватном сектору. Ове цифре показују да је абортус постао метод контрацепције. Законодавство које се односи на абортус није лоше, али се може означити такође и као недовољно. По закону, женин захтев да се обави абортус прихвата се до десете недеље трудноће. После тог периода он је дозвољен само у случају претње по живот жене или ако је реч о наследној болести и/или деформацији плода. Не узима се у обзир друштвени положај жена, као ни околности и услови живота/односа с партнером. Иначе, у државном сектору плаћање за абортус је обавезно и цена је за већину жена доста висока (око 72 америчка долара). Растући број абортуса и ниска стопа наталитета (-3,3 на 1 000 становника) доводе до развоја и јачања филозофије »гласам за живот« у српском друштву. Ова тенденција нарочито је јако изражена у националистички настројеном делу становништва и међу представницима Цркве. У задње време ова тенденција је у рапидном порасту и може се појавити као основ за дискриминацију жена на далеко ширем плану.

Контрацепција је заступљена у веома ограниченом степену. Према новијим подацима, медији тврде да свега 7,6% жена користи контрацептивне пилуле. Стиче се утисак да је најчешће коришћени »метод контрацепције« - абортус. Званични подаци о употреби контрацептивних средстава нису на располагању. Услуге »планирања породице« практично не постоје. Едукација о заштити од болести које се преносе сексуалним путем и од нежељене трудноће је слабо заступљена и ретка. Овај предмет се не предаје у оквиру наставног програма. Концепција (узимања пилуле) »дан послек« (односа) практично је непозната. Репродуктивно здравље девојака и младих жена озбиљно је угрожено зато што нема служби које би се пријатељски опходиле према младим људима, као ни адекватних информација о превенцији. У апотекама су на располагању све могуће врсте контрацептивних средстава, али нема информација ни едукације о томе како и зашто их користити. Подаци о употреби кондома не постоје. Кондом као контрацептивно средство није много популаран у Србији. Висока заступљеност насиља међу партнерима додатно спречава коришћење кондома.

Ситуација у погледу инфекције ХИВ-ом и АИДС-а је следећа: забележена је 71 нова инфекција ХИВ-ом (код 54 мушкарца и 17 жена), 40 лица има развијени облик АИДС-а, а

било је и 18 смртних случајева – 14 мушкараца и 4 жене (Извештај, Завод за заштиту здравља, Београд, 2006.). Србија спада у земље са ниском заступљеношћу инфекције ХИВ-ом. Однос инфекције ХИВ-ом код мушкараца и жена је 3 напрема 1. Преношење с мајке на дете је мало заступљено (1,4%). У задње време побољшане су мере за тестирање и превенцију, али су оне и даље недовољне да би се болест адекватно сузбила. Дискриминација припадника ове популације је веома велика у свим аспектима њиховог живота. Дискриминацију особа инфицираних ХИВ-ом врше и здравствени радници. Људи се не подвргавају тестовима због осећаја срамоте. Девојке и младе жене не посећују редовно гинекологе, па такав став може допринети ширењу инфекције. Један од фактора ризика је и ризично понашање међу младима. Насиље над женама један је од фактора због којег су жене изложене већем ризику од инфекције ХИВ-ом.

Здравље лезбејки не признаје се ни у здравственом законодавству, ни у законима који се односе на здравље. Здравствени радници нису едуковани и квалификовани за комуникацију, професионални приступ и уочавање специјалних потреба којима се треба позабавити када се ради о лезбејкама. Информација и едукација о здрављу лезбејки ограничене су на лезбејске НВО. Информације пружа и семинаре организује само Група за људска права лезбејки »Лабрис«. Иначе, лезбејке практично не постоје у систему здравствене заштите. Оне нарочито избегавају посете гинекологима (информација добијена на основу разговора обављених у »Лабрис«-у) како не би биле изложене питањима и коментарима хетеросексиста. У погледу менталног здравља, држава је у 2006. години одобрила *Стратегију за унапређење заштите менталног здравља* у Србији. Предвиђено је да Стратегија, као и Акциони план обухвате период до 2017. године. Ментално здравље се по први пут сагледава као људско право, што је значајно побољшање у здравственом систему. Међутим, у Стратегији уопште нема компоненте полова, нити истраживања и статистичких података о начину на који пол утиче на ментално здравље жена, као ни (препорука) о томе какву врсту услуга стога треба обезбедити. У категорији »угрожене групе« Стратегија не спомиње жене са инвалидитетом, жене које су преживеле насиље, жене лезбејке. Следствено томе, Стратегија не спомиње специјалне услуге за ментално здравље намењене женама силованим у рату, лезбејкама, женама које су преживеле насиље и женама са инвалидитетом.

Систем здравствене заштите: Приступ установама здравствене заштите се разликује зависно од профила установа. Примарна здравствена заштита далеко је приступачнија него секундарна и терцијарна. Услуге примарне здравствене заштите су развијене и, по правилу, задовољавају потребе жена у смислу приступачности. Проблем постаје озбиљнији када се постави питање квалитета услуга. Објекти и опрема су заиста елементарни и у многим случајевима не задовољавају потребе жена. Трајање лекарског прегледа је исувише кратко, а период чекања на прегледе претерано дуг. Због тога жене верују да здравствени радници имају велику улогу у очувању њиховог здравља (Истраживање о очекивањима жена пацијената у сектору примарне здравствене заштите, АЖЦ, Београд, 2006.). Нажалост, здравствени радници преокупирани су стриктно медицинским аспектом здравља жена и не размишљају, нити постављају питања о социјалном контексту њиховог живота. Не брине их упорно присуство насиља партнера над пацијенткињом. Осим тога, не поштују се приватност и поверљивост информација. Жене са села и жене које живе ван Београда тешко добијају приступ установама секундарне и терцијарне здравствене заштите. Већина њих тешко да себи може да приушти процедуре и трошкове прегледа у тим установама. У систему здравствене заштите веома је присутна дискриминација Ромкиња, инвалида и других маргинализованих група жена. Препреке у смислу грађевинских решења такође су веома честе. Здравствени радници ретко обавештавају жене о њиховим болестима, процедурама које ће се предузети, лековима и њиховим споредним ефектима. Вештине

комуникације са пацијентима нису саставни део наставних програма у медицинским школама.

Члан 12 – Препоруке

1. Законска документа/прописи који обухватају или решавају посебне потребе жена у области здравствене заштите; ниједан званичан документ не бави се здрављем жена као посебном категоријом у медицинском и социјалном контексту.
2. Иницирати активности (Влада/Министарство здравља) и израдити документ (документе) који ће бити законски усвојени, а бавиће се, конкретно, питањима здравља жена.
3. Посебни програми и мере политике који имају за циљ унапређење здравља и благостања жена/Национални акциони план за женско здравље - Министарство здравља, локална управа и заједнице.
4. Интегрисати Владине циљеве са циљевима Комитета за укидање дискриминације жена (CEDAW) и циљевима из Акционе платформе из Пекинга.
5. Спровести стратегије и мере на уклањању дискриминације у здрављу и у систему здравства.
6. Израдити посебно законско решење за здравствену заштиту жена са инвалидитетом и лезбејки у погледу њихових репродуктивних права, менталног здравља у питањима партнерских односа, насиља и дискриминације у питањима менталног здравља.
7. Укључити жене у израду стратегија здравља, мера политике и програма, укључујући жене које припадају различитим групама: младе, старе, самохране мајке, лезбејке, жене са инвалидитетом, жене с менталним здравственим проблемима, расељене жене и жене избеглице, жене инфициране ХИВ-ом, Ромкиње.
8. Издвојити из националног буџета средства за очување и побољшање здравља жена.
9. Укључити у државни буџет ресурсе издвојене за унапређење и побољшање (недостаје крај, прим. прев.)
10. (Недостаје почетак, прим. прев.) услуга које се посебно односе на специфичне здравствене потребе жена.
11. Планирати буџет тако да се поклони пажња питању полова.
12. Увести делотворан национални систем за спровођење анализе (примене) политике према половима.
13. Успоставити националну базу података са циљем да се прикупљају подаци специфични према полу и рашчлањени према полу.
14. Обезбедити претпоставке и промовисати истраживања у којима се води рачуна о питању полова, а доприносе задовољењу женских здравствених потреба и постизању равноправности међу половима у области здравља.
15. Унапредити и побољшати службе које ће бити оспособљене да пруже висок квалитет заштите свим женама према њиховим потребама, а посебно женама из угрожених група (Ромкиње, жене са инвалидитетом, жене које су преживеле насиље и лезбејке).
16. Унапредити и побољшати услуге које имају за циљ да елиминишу негативне културне обичаје, смање насиље над женама, поспеше приступ свеобухватним

здравственим услугама и едукацији (укључујући едукацију девојака и старијих жена), при чему ће се тиме задовољавати потребе жена које нису везане за репродуктивно здравље и третирају питања избора животног циклуса.

17. Образовани и квалификовани здравствени радници који су пријатељи пацијенткињама.
18. Побољшана опремљеност здравственог окружења.
19. Приступ ресурсима за очување и унапређење менталног и физичког здравља.
20. Бољи приступ информацијама о питањима здравља кроз наставне програме, помоћу средстава информисања и других информативних сектора.
21. Развој мера политике и програма за давање нових овлашћења женама како би учествовале и преузеле водећу улогу у активностима на побољшању и очувању свог здравља, укључујући младе и старе жене, самохране мајке, лезбејке, жене са инвалидитетом, жене с менталним здравственим проблемима, расељене жене и жене избеглице, жене инфициране ХИВ-ом, Ромкиње.
22. Мере политике и програми за давање нових овлашћења женама како би преузеле активну улогу и учествовале у доношењу политике и одлука у здравству.
23. Спровести мониторинг - праћење броја жена које учествују у доношењу политике и одлука у области здравља.

Члан 16 – Брак и породични односи

Период 1992 – 2002.

Законодавство које је било на снази у наведеном периоду садржало је следеће одредбе:

Законска дефиниција брака: *»Брак је заједница (једног) човека и (једне) жене регулисана законом. Пред законом су оба супружника једнака.«* (Закон о браку и породичним односима усвојен 1988. године, члан 26, *»Службени гласник СРС«*, бр. 22/80 и 11/88). Жене и мушкарци имају иста права/обавезе у браку; оба родитеља имају исте одговорности према деци. Деца могу носити презимена оба родитеља (ствар договора између супружника; Алексић и Лукић, 2000.).

Законски прописи који се односе на невенчане парове: *»Невенчани парови су равноправни у погледу међусобног издржавања и других имовинских права.«* (Закон о браку и породици, члан 16). Ако невенчани пар има децу, он се третира као брачни пар по закону (без обзира да ли живе заједно или не). У погледу имовинских права, законом је предвиђено да се невенчани парови третирају на исти начин као брачни парови уколико су заједно живели најмање пет година или имају заједничку децу (без обзира да ли су живели заједно или не, Алексић и Лукић, 2000.).

Старатељство над децом: Законом је предвиђена равноправност у погледу подношења налога за старатељство суду. Према закону, за децу која живе с другим родитељем треба да буде обезбеђено до 50% плате (Алексић и Лукић, 2000.).

Права ванбрачно рођене деце: Према члану 60 Устава СРЈ, *»Ванбрачно рођена деца имају иста права и обавезе као деца рођена у браку«* (Алексић и Лукић, 2000.).

Имовина стечена током брака: *»Имовински односи у породици засновани су на начелима равноправности, реципрочности и солидарности и на заштити интереса малолетне деце.«* *Имовина чланова породичне заједнице може бити заједничка имовина мужа и жене и њихова лична имовина. »Имовина коју супружници стекну радом током брака је њихова заједничка имовина.«* (Члан 12, Закон о браку и породици). Имовина која је била у поседу пре брака је лична имовина, али уколико се током брака повећа/развије захваљујући напорима другог супружника, тај део би се могао сматрати заједничком имовином. Он би могао бити подељен између супружника током брака и током или после развода (члан 32л). Ако (бивши) супружници не могу постићи договор око поделе, грађански суд поделиће имовину узимајући у обзир допринос сваког супружника. Потребно је нагласити да је чланом 328 прецизирано да: *»Допринос не мора бити финансијски и укључује помоћ, старање о деци, вођење домаћинства, бригу, управљање, одржавање и увећавање дохотка и имовине.«* (Алексић и Лукић, 2000.).

Равноправност у браку и рађање у пракси: Склапање брака и стопе наталитета опали су у периоду од 1991 - 1998. године. Стопа наталитета на 1000 становника драстично је опала са 14,6 на 9,8 промила између 1991. и 1998. године (ХСРЦ, 2001.). Међутим, порасла је просечна старосна доб жена при склапању првог брака. Она је 1997. године износила 26,7 година (Централна Србија) и 27,4 године (Војводина). У школама или у средствима информисања није промовисана равноправност у браку, па су преовладавале предрасуде у погледу улога супружника у породици. Репрезентативна истраживања су показала да: а) 45% жена тврди да је муж *»доминантан«* у брачним односима (СЦАН, 2001.); б) већина жена оцењује однос са мужем/партнером као *»складан«*, али њих 57% открива да у

решавању брачних сукоба он понекад користи принуду/силу (Посарац, 1998.). Иако су законом прецизиране једнаке обавезе супружника, у пракси су већином жене те које обављају кућне послове и воде бригу о деци. Национално репрезентативне студије су имплицитно указале на чињеницу да је неплаћени женски рад у кући у великој мери допринео опстанку породица у економској кризи (Посарац, 1998; ЦПЛ, 2000; УНИЦЕФ, 2000.). Учешће вредности кућних послова које су обавиле жене (домаћице, запослене, пољопривредне раднице и пензионерке) у БДП од 1996 – 1998. године износило је прибр. 23% (Јовановић и Недовић, 1998.). Жене старости од 20-55 година (укључујући како запослене тако и незапослене) проводе у просеку 4,2 сата дневно радећи посао за који су плаћене и више од 6 сати дневно радећи неплаћене кућне послове, водећи бригу о деци, итд. (Посарац, 1998.). За задовољење сопствених потреба (рекреација, одмор, гледање телевизије) оне издвајају мање од 2 сата дневно. Жене-мајке углавном изјављују да се мужевима »поједнако« старају о деци, али анализе свакодневних активности показале су да мајке троше два пута више времена бринући о деци него очеви. Више од једне трећине жена нема никакву помоћ мужева/чланова породице у обављају кућних послова, а свега 0,3% имају финансијску могућност да плате кућну помоћницу. Ови резултати су у складу с налазима према којима је укупно радно оптерећење жена у Источној Европи веће него у развијеним земљама (Регионални мониторинг извештај УНИЦЕФ-а, 1999.).

Истраживања су такође показала да мајчинство смањује могућности запослења: приватни послодавци, по правилу, избегавају да ангажују мајке с децом. Обезбеђење бриге о деци у одговарајућим установама је недовољно. Процент деце старости од 36 до 59 месеци која похађају предшколску наставу креће се од 25,8 (у Централној Србији) до 51,7 (на подручју Београда; УНИЦЕФ, 2000.). Стање у ком се налазе објекти за бригу о деци озбиљно се погоршало током деведесетих година. Установе за децу-инвалиде често су личиле на средњовековна уточишта, упркос неким недавним побољшањима. Породице с децом са специјалним потребама биле су суочене са озбиљним проблемима и вишим ризиком од сиромаштва (Светска банка, 2001.). Дечји додаци су били ниски, али их Влада (од 2001. године наовамо) плаћа редовно и, по правилу, поклања већу пажњу породицама с децом. Претходна влада две године није исплаћивала никакве дечје додатке.

Стопе развода су током деведесетих година стагнирале или незнатно опале, највероватније услед сиромашења и стамбених проблема (повећање броја развода забележено је у периоду од 2000 - 2002. године). Према закону, старатељство над дететом могло се у случају развода доделити оцу; међутим, у пракси, оно се углавном давало мајци. Чак и у случају да је материјални положај оца био повољнији, дете би било додељено мајци уколико је она желела да подиже децу. Законске одредбе које се односе на исплату издржавања биле су примењиве само на редовну плату родитеља који није имао старатељство над дететом. Међутим, многи грађани додатно су зарађивали у сивој економији (често више од плате коју су добијали за редован посао!), што није могло бити укључено у законске обавезе као што су исплате издржавања за дете. Осим тога, ови су прописи лоше примењивани у пракси – постојао је крупан и горући проблем избегавања исплате издржавања за дете (у већини случајева, отац је био тај који је избегавао да плати; Алексић и Лукић, 2000.). Жене су махом оклевалe да наплате заостала, а ненаплаћена потраживања преко суда будући да су судски поступци били спори. Стога су самохране мајке често носиле тежак терет – нико њих није питао да ли су њихове плате довољне да подижу децу. Њихов тежак положај потврђен је приликом израде студија о сиромаштву. У њима се наводи да су породице самохраног родитеља у Србији стално изложене већем ризику од сиромаштва (Светска банка, 2001.). Затим, при праћењу/истраживању стања мајкама с ванбрачно рођеном децом била је посвећена доста скромна пажња. Укупан број те ванбрачне деце значајно је порастао у периоду између 1991. и 1997. године. У 1997. години свако пето дете било је

рођено ван брака. Њихове мајке су биле самохране или у дивљем браку, а огромна већина њих су похађале само основну школу (коју често нису ни завршиле) (Бобић, 2000.). Могло би се претпоставити да су те жене имале ограничени капацитет да остваре своја законом утврђена права на суду у случајевима када су очеви одбијали да издржавају децу. Стиче се утисак да је самохраним мајкама потребна специјална заштита јер је појава »феминизације сиромаштва« постала широко распрострањена.

Период 2003-2006.

Празнине у законским одредбама: Закон о финансијском издржавању породица са децом по први пут је увео родитељски тј. дејчи додатак за прво дете, али ова накнада, као и накнаде за друго, треће и четврто дете исплаћује се у 24 месечне рате, чиме се ефекат финансијске помоћи значајно умањује. Не постоји накнада за више од четворо деце, што посебно угрожава најсиромашније ромске породице које обично имају више од четворо деце. **Закон о породици** садржи претпоставку да удата жена, поједнако као и њен партнер, доприноси стицању имовине, чиме се побољшава положај жена у случају развода. Брачни уговор може убрзати раније дуготрајне поступке за поделу брачне, заједнички стечене и личне имовине. Осим тога, мајка детета која нема довољно средстава за живот има право да од оца детета захтева да је издржава (три месеца пре порођаја и годину дана по рођењу детета). Међутим, нека питања остају недовољно дефинисана: износ помоћи за покриће егзистенцијалних потреба који се плаћа (и како се одређује); не-ефикасност механизма исплате; постојање (и квалитет) мреже обданишта за децу од годину дана и да ли су доступна самохраним родитељима са економске и друге тачке гледишта. Нема података о спровођењу нових законских решења у области породичних односа, нарочито у погледу ефикасности судске заштите (исплата новчане помоћи за покриће егзистенцијалних потреба, подела заједнички стечене имовине, итд.).

Слаба заштита самохраних мајки: Званични статистички подаци откривају да се у случају развода за старатеља над дететом углавном одређује мајка. У 2003. години, на пример, старатељство је додељено мајци у 76% случајева, а оцу у 19% случајева, док је заједничко старатељство одређено у свега 4% случајева (Завод за статистику, 2003.). Пошто очеви често избегавају да плаћају издржавање за дете, самохране мајке често су изложене високом ризику од сиромаштва. Озбиљности проблема доприноси и не-ефикасност судских поступака. Према недавно спроведеном истраживању (АВИН, 2006.), групе жена у најгорем економском положају су: самохране мајке, незапослене младе жене, старије жене у домаћинствима у којима је глава породице жена и жене које се брину о инвалидима.

Штетни традиционални обичаји: Ромска женска НВО »Бибија« (2006) писмено је доставила податак да држава ни на који начин не санкционише унапред уговорене бракове малолетника, нити склапање зарука међу малолетницима. Неки извори из НВО јавили су да постоји још један велики проблем везан за брачне односе и обичаје у вези с дивљим браком. Концепције мултикултурализма и толеранције злоупотребљавају се у корист погубних обичаја као што су бигамија и сакаћење гениталија, до чега долази у муслиманским заједницама у региону Санцака.

Имовина се углавном пријављује на име мужа: Истраживање спроведено на великом узорку од 1 200 жена с децом (Глас разлике, 2003.) за резултат је имало налазе у погледу власништва над имовином у оквиру брака који су открили много тога: ако породица живи у сопственом стану/кући, стан је углавном пријављен као мужева имовина (свега 19% жена

су власнице стана). Слично томе, ако породица поседује моторно возило, оно је пријављено као мужева имовина (у 79% случајева). Жена или други чланови породице су власници моторног возила у приближно идентичном броју случајева (11% напрема 10%). Ако у домаћинству постоје два моторна возила (што је био случај у свега 9% домаћинстава), ситуација је нешто другачија; муж и жена поседују друго возило у 40% односно 30% случајева.

Угрожени положај жена избеглица/расељених жена: Недавно спроведена студија о положају жена избеглица/расељених жена (Група 484, 2006.) указује да свега 13% испитаних жена имају посао с пуним радним временом, а 43% међу њима раде у сивој економији, углавном на радним местима за која се тражи нижа од њихове стручне спреме. Будући да већина имају децу (углавном двоје, али и до петоро), а 25% су удовице или распуштенице, њихов економски положај је веома тежак, док је њихова стамбена ситуација лоша у 40% случајева (на пример, нема довољно простора, нема струје/воде, грејања, итд.). У најугроженијем положају су Ромкиње. У одговору на питање које су им организације помогле током периода у статусу избеглиштва или расељености, жене су навеле следеће: међународне организације (40%), Црвени крст (36%), локалне НВО (17%) и државне институције (4%). Жене које су биле предмет истраживања скоро да уопште немају никакве имовине, па, у том смислу, зависе од својих супружника и мушких чланова породице (углавном од свекра). Међу онима које имају куће/станове (*у месту боравишта или азила*) жене су власници или сувласници у 18% случајева, док су код оних које поседују земљу као власници пријављени углавном супрузи или други мушки чланови породице (у 85% случајева). Жене то објашњавају тиме што кажу да је то друштвена/културна пракса: »Мужеве су увек носиоци права власништва, иако жене понекад у имовину улажу више него они«, или: »То је обичај на Косову. Женска деца су прогоњена. Одете у туђу кућу и тамо ни на шта немате право...«. Истраживање (Група 484, 2006.) је такође обухватило и 42 институције које раде са избеглицама (на пример, центри за социјални рад, општинске организације Црвеног крста, итд.) у местима с великом концентрацијом избеглица и интерно расељених лица; 26 таквих институција није водило никакву евиденцију о броју жена међу својим корисницима, а 24 нису имале програме конкретно усмерене на давање нових овлашћења женама. Бројне и комплексне активности у оквиру Стратегије за смањење сиромаштва имале су за циљну групу избеглице/расељена лица, али у извештају о напретку на спровођењу (Влада Србије, 2005.) нису изнети подаци *рашчлањени према полу о исходима* тих програма.

Члан 16 – Препоруке:

1. Повећање броја и побољшање стања установа за бригу о деци/установа за децу; спровођење успешног надзора и контроле над приватним јаслицама и »беби-ситер« сервисима;
2. Установљење државног фонда за исплату издржавања за децу, односно подстицање других могућих решења за решавање проблема избегавања исплате издржавања за децу (на пример, суд би могао прописати износ који је потребан за подизање детета/деце, а родитељ који води бригу о детету могао би наплатити издржавање за дете директно од послодавца бившег партнера);
3. Спровођење мера позитивне акције – активне политике запошљавања којом би се конкретно решиле потребе угрожених категорија жена (самохране мајке, жене које живе у домаћинствима у којима је глава породице жена, Ромкиње, жене инвалиди, жене избеглице/расељене жене); изградња механизма за праћење примене политике на локалном нивоу; подстицање партнерских односа између локалних

- огранака Националне агенције за запошљавање и локалних НВО које раде с посебним категоријама угрожених жена;
4. Популарисање родитељства уместо материнства у медијима, родитељског одсуства и ново-усвојеног модела заједничке бриге о деци;
 5. Предузимање неопходних корака против обичаја склапања дивљег брака у које спадају уговарање брака унапред, заруке малолетника или сакаћење гениталија;
 6. Развој тешње сарадње између државних институција које су надлежне за заштиту породице и женских НВО.

ПЕРИОД 1992-2002

Извештај припремила: БИЉАНА БРАНКОВИЋ (Консултанткиња, Глас разлике – група за промоцију женских политичких права)

Анализа правних одредби: МАРИЈА ЛУКИЋ (Глас разлике – група за промоцију женских политичких права)

- Чланови 1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 16

ПЕРИОД 2003-2006

Извештај припремиле:

ТАЋА ИГЋАТОВИЋ (Аутономни женски центар/ Глас разлике – група за промоцију женских политичких права)

- Чланови 1, 2, 3, 7, анализа правних одредби у члановима 11 и 16

БИЉАНА БРАНКОВИЋ (Консултанткиња, Глас разлике – група за промоцију женских политичких права)

- Чланови 5, 10, 11, 16

БОБАНА МАЦАНОВИЋ (Аутономни женски центар)

Генерална препорука 19 – Насиље над женама (породично насиље)

ДУШИЦА ПОПАДИЋ и ЉИЉАНА БОГАВАЦ (Инцест Траума Центар)

- Генерална препорука 19 – Насиље над женама (сексуално насиље)

МАРИЈА АНЂЕЛКОВИЦ и ТАМАРА ВУКАСОВИЋ (АСТРА)

- Члан 6

СТАНИСЛАВА ОТАШЕВИЋ (Аутономни женски центар)

- Члан 12

СЛАВИЦА СТОЈАНОВИЋ (Жене у црном)

- Генерални коментари на државни извештај